

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

БОЛАЛИГИМ

Воқеий қисса

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент—2008

84 (5Қир)

А38

Айтматов, Чингиз.

Болалигим: Воқеий қисса / Ч.Айтматов; Тарж. Н.Оқбўтаев.
– Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2008. – 80 б.

Давримизнинг улуғ алломаси Чингиз Айтматов “Болалигим” қиссасида таржимаи ҳолини қисқача сўзлаб беради. Унда адиб оиласининг бошига тушган мусибатлар ва гўзал асарларининг яратилиш тарихи баён этилади. Гўё “Сарвқомат дилбарим”, “Юзма-юз”, “Жамила” каби қиссаларнинг қаҳрамонлари билан учрашиб, суҳбатлашгандек бўласиз...

Ўйлаймизки, “Болалигим” ўзбек ўқувчисини Чингиз оға билан янада яқинроқ таништиради, кўнгилларга тўр оқиб киради, маърифатта ошно қилади.

ББК 84 (5Қир)

А 4702300100–130 2008
М 352 (04)–2008

ISBN 978-9943-03-131-9

© Н. Оқбўтаев,
Фафур Фулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2008 й. (тарж.)

КАТТА ЭНАМ

Болалигимнинг илк хотираларини раҳматли катта энам Ойимхонни эслаш билан бошламоқ бурчимдир. Энам фавқулодда инсоний сифатлар соҳибаси эди. Овулда ақл-заковати, обрў-эътибори билан ажралиб турарди. Худо уни табиатан доно қилиб яратганди. Ундан жуда кўп нарсани ўрганган отам ҳам онаси билан фахрланарди. Энамнинг бошларидан оппоқ дасторлари тушганини ҳеч қачон кўрмаганман. Халқимизнинг удумига кўра, бундай маҳобатли дасторни уйнинг ҳақиқий бойбичча хонимигина бошига қўндириб юрар эди. Бу қадрдон, кўзга ва кўнгилга яқин бош кийими катта энамни янада кўркама ва салобатли кўрсатарди.

Катта энам беш нафар фарзанд кўрган – уч қиз, икки ўғил. Қизлардан бири – Қорақиз аммамнинг менга жуда кўп меҳнати сингган.

Энг катта аммамнинг исми Ойимгул эди. У кишини ҳам яхши эслайман. Турмушнинг азоб-уқубатларини шу аммамчалик кўп тортган инсон бўлмаса керак.

Учинчи фарзанд менинг отам – Тўрақул, кейин – Гулоийим аммам, энг кенжаси эса Рисқулбек амаким. Рисқулбек ўткир зеҳдли, билимли киши бўлган. Айтишларича, менга “Чингиз” деб исм қўйишни ҳам у киши таклиф этган экан. Кечмиш тарихни яхши билганини шундан ҳам билса бўлади – бундайлар болаларига тарихдаги улуғ шахслар исмини қўйишни маъқул кўради.

Рисқулбекнинг тақдири ҳам отам Тўрақулнинг қисматига ўхшайди. Отам ўлдирилгандан кейин Шакарга қайтиб келганимизда бизга шу – Рисқулбек амаким паноҳ бўлди. Ўшанда у киши йигирма беш ёшда эди. Бизнинг ейишичишимизга қараб, қўлидан келган яхшилиқни дариф тутмасди. Негадир уни аймоқнинг бошлиқлари қайта-қайта сўроқ қила бошлайди. Ишга ўрнаша олмай, охир-оқибат

кўчада қолишига ҳам ўшалар сабабчи бўлди. 1937 йилнинг куз ойларида учта НКВД ходими ярим тунда келиб уни олиб кетди. Ўша кечаси мен Рискулбек амаким билан бирга ётган эдим. Кечаси мен босинқираб тез-тез уйғонганман. Эсимда бор, ҳар чўчиб уйғонганимда амаким бош тарафимда уйқуси қочиб мижжа қоқмай ўтирар, мени овутмоқчи бўларди.

– Кўрқма, тинчгина ухлагин! – дея елкамга уриб, тинчлантиришга уринарди.

Амаким мени овутиб, ухлатишга ҳарчанд ҳаракат қилса-да, керосин чироқнинг ним ёруғида милиционерларнинг қор қўнган уст-бошларини қалтираб-титраганча кузатиб қолганим ҳамон-ҳамон ёдимда. Шу-шу Рискулбек амакимни қайтиб кўра олмадик. Анчадан кейин Бурётистондаги бир лагерда қазо қилгани тўғрисида хабар келди.

Катта энам қаҳратон қиш кунларининг бирида вафот этди.

Хат-саводи бўлмаса-да, худо берган ақл-зако соҳиби бўлган катта энам халқ қўшиқларини, термалару ўланларни, ривояту эртақларни кўп билар эди. Болалигимнинг тотли кунлари чўнг энамнинг меҳр-муҳаббатига йўғрилиб ўтди.

Бир воқеа ҳамон хотирамда. Мен унда беш-олти ёшларда эдим. Катта энам мени яйловга олиб кетди. Биз яйловдаги қўшга етмоқ учун кун бўйи юрдик. Назаримда, Шакардаги энг узун кунлардан бири эди. Бу пайтда коллективлаштириш сиёсати амалга оширилиб, колхозлар ташкил этилаётган, яйловма-ййлов кўчиб юрадиган қавмлар ўтроқлаша бошлаган эди. Ҳаёти чорвачиликдан иборат одамлар бола-чақасини эргаштирганча кўч-кўронини кўтариб сурувлари учун қўналға, яйлов танлашар, барча бирдек ёзни қай манзилда кўнгилдагидек ўтказиш ташвишига тушган кунлар эди. Бундай дақиқалар менинг болалик ҳаётимда унутилмас онлар, соғинчли хотиралар қолдирди. Яйловнинг сўз ила ифодалаб бўлмас сеҳри биз мурғак болалар қалбида янги бир дунёни яратар, унинг сиру синоати ҳар биримизнинг ўю хаёлларимизни тўзғитиб юборарди.

Бўз ўтовларни туяларга, от ва ҳўкизларга ортгандик. Кутурган йилқи уорлари ва кўра-кўра сурувларни ҳайдаган одамлар дашту далаларни босиб, қояларидан қор аримайдиган, самога тиралиб турган оппоқ тоғлар томон кетиб борарди. Улар юра-юра буюк довлардан ошиб, ниҳоят, соя-сал-

қин жойларга етиб қўш ташлашар ва шу теварак-атрофдан сурувлари учун қулай, серўт жой танлашарди.

Одамлар қаерга бориб, қандай жой танлашни яхши билган тажрибали кексаларнинг сўзларига амал қиларди. Ҳар бир кишига сафардан олдин тегишли вазифалар юкланар, довлонлардан осон ва талафотсиз ўтмоқнинг чора-тадбирлари кўриларди. Йўлчилардан камчилиги бўлган кишиларга хашар уюштириб ёрдам берилар, яйловчилар зўр иштиёқ билан сафарга ҳозирлик кўрарди.

Кўч келиб қўнган манзил тоза, бундан олдин ҳеч бир қўш ва сурув оёқости қилмаган жой бўлиши керак эди. Кунлар илий бошлаган май ойининг охирларидагина катта довлонлардан ўтиб бўларди. Шундан сўнг яйловга йўл очиларди. Бир метрдан ошган қор, музлама саккиз ой мобайнида тоғни қоплаб ётар ва шу муддат давомида қиш қолипани бузмас эди.

Сентябрнинг охири — октябрнинг бошларида яна совуқ тушар, бола-бақра, қўй-қўзию от-улов оёқ-қўлини ёзиб, ҳузур қилиб юрган яйловларни тарк этишга мажбур бўларди. Агар сурув қишламоқ учун олис дараларда қолса, этакдаги йиртқичлар ҳам бу тарафларга келолмасди. Денгиз сатҳидан уч-тўрт минг метр баландликдаги яйловларнинг иқлим шароити ғоят оғир. Яшаш манзилларидан узоқ бўлган бундай кўраларда қишлаган чўпон-чўлиқларга қаҳратон қишнинг қировли кунларида ёрдам бермоқ ҳам мушкул эди. Бироқ ёзнинг иссиқ кунларида сурувнинг оёғини ёзиб яйратмоқ учун бу сокин гўшалар одамларни доимо ўзига тортарди. Шу боис ҳам, одамлар қуш уйқуси каби оний лаҳзаларда шону шухрат, тўю томоша сингари майда-чуйда турмуш ташвишларидан иборат ҳаётларини мана шу бир неча ойлик бахтга алмашиб яшар эди. Яйлов гўё жаннатнинг тимсоли — Боғи Эрам эди.

Юксак тоғларнинг беғубор табиати, турли-туман анвойи чечаклар кўзни қамаштирарди. Асрий музликлар қаъридан салқин ва тоза ҳаво оқиб келарди. Тошдан тошга урилиб оқаётган шарқироқ тоғ сойи. Турли хил ҳайвону қушларнинг сеҳрли саслари. Булар ўчоққа ёқиладиган ўтиндан ҳам кўп... Қайси бирини айтасан! Қисқаси, неча ёшга кирмагин, яйлов ҳеч қачон хотирангдан кўтарилмайдиган, айтсанг, адо бўлмайдиган бир армондир.

Хуллас, қирғизлар чарчоқ ва ҳорғинлик оғушида мўлжалдаги жойни топишгач, қатор қилиб бўз уйларини тикишади. Яйловдаги кунлар охирлаб қолганда эса, чўпон-чўлиқ довон бекилиб қолмасдан бурун ундан ўтиб олиш ташвишига тушади. Қиш эрта келиб, қор ёғиб қолса кўчки кўчиб, қор остида қолиб кетиш хавфи туғилади-да. Қор кўчкилари фақат одамларни эмас, тўда-тўда қашқирларни ҳам таппа босиб қолар, барча тирик мавжудотнинг ҳаёти шу ерда тугарди. Шу боис, дарадаги сой сувининг чети қаймоқланганда кўч-кўронни йиғиштиришга тўғри келарди.

Бир маротаба мен ҳам катта энам билан бирга кўчга қўшилдим. Энам мени тойга миндириб қўйди. Мен ўша тойни ҳамон эсимдан чиқарганим йўқ. Беш-олти ёшли боланинг тойчоқ миниб юриши жуда қизиқ-да... Йиқилмаслигим учун эгарнинг икки томонига ёғочдан узанги қилинган эди. Катта кишилар ўтирадиган эгарларга қиёслаганда, болалар учун атайлаб ясалган бундай эгарлар айирмач деб аталиб, шаҳарлик болаларнинг ўтирғичларига ўхшаб кетарди. Менинг ўз отим, ўз эгарим борлиги учун ғурурланиб, теримга сиғмай, тўлиб-тошиб борардим. Тойчоғимни силаб-сийпаб сафарга ҳозирланар, катта энам билан кўш юкларини ташиб, у ёқдан-бу ёққа от чоптириб юрардим. Уюр-уюр йилқилар ва кўра-кўра қўйларни ҳайдаб яйлов йўлига солардик. Туялар ҳам лўкиллаганча устларидаги юкни чайқалтириб, биз ошиқаётган сеҳрли яйлов сари кетиб борарди.

Бироқ, икки ойлик мароқли яйлов ҳаётидан сўнг яна ит азобида овулга қайтишга тўғри келарди. Боришда-да, қайтишда-да минг бир қийинчилик кутиб турарди. Бу машаққатлар етмаганидек, қор ёғиб, бўрон турар, кўчки кўчиб мол-ҳолимиз қор остида қолиб кетарди. Бола-чақаси, хотин-халажи, мол-мулки билан бутун бошли оилаларни кўчки босиб қолган кунларни ҳам кўрдик. Яйловга кўчиш олдидан қандайдир руҳий тайёргарлик кўрилар, ирим-сиримлар қилинар эди.

Довонга бир кунлик йўл қолганида кўч бир ерга тўпла-ниб, карвон тин олади. Бу тун “шиқама туни”, яъни “чиқадиган, ошиб ўтадиган” тун деб аталади. Бизнинг карвон ҳам ниҳоят “шиқама”га йиғилди. Кичик-кичик бўз уйлар тикилиб, одамлар исиниш учун гулхан ёқди. Қаршимизда мангу музликлардан иборат виқорли, учи-қуйруғи йўқ тоғ

ястаниб ётарди. Бундай дамда киши хаёлига эртага қандай қилиб қаршидаги довондан эсон-омон ўтиб олсак экан, деган ўйдан бошқа нарса келмайди. Уюр-уюр йилқилар, сурув-сурув қўйлар эса одатдагидай тунда тинчгина кавш қайтариб ётарди. Одатда, бундай кунларда подага бирор киши кўз солиб турмаса, оғзи кўкка теккан жониворлар пешинга қолмай ёйилиб кетади. Фақат теварак-атрофи тоғ билан ўралган жойлардагина сурувлар олислаб ўтлаб кетмас, бир-бирига хомуш суйканишганча туриб қолишарди. Катта-кичик, кексаю ёш эса гулханны гир айланиб ўтириб олганча қўшиқ айтар, дуолар ўқиб, суҳбатлашарди.

— Мана, довонга ҳам етиб олдик. Худога шукр, болачақамиз, мол-ҳолимиз билан тўрт кўз тугал, шу ерга етиб келдик. Елкамизга офтоб тегиши учун яйловга чиқамиз. Ошувдан сўнг бизни ям-яшил ўтлоқ, тиниқ булоқлар кутиб турибди. Бизни серўт, серсув яйловимиз кутмоқда! — деган эзгу тилакларни қиладилар.

— Йўлимизни тўсгувчи бало кўрмайлик! Қору ёмғирингдан ўзинг асра! Туман ва булутларинг кўзимизни тўсмасин! Биз бу тоғларни, яйловларни жонимиздан ортиқ кўрамиз! Болаларимизга бахт бергин! Молу жонимиз яйловга соғсаломат, тўкис-тугал етсин! Қайтганимизда ҳам бизни шу балолардан асрагин! Бор қийинчиликлар шу ерда қолиб кетсин! Молларимизга кўк шабер¹дан ўз насибасини бергин! Қушларнинг унини тинглаб, ўтовнинг туйнугидан қуёш нурига боққимиз келади! Тангрим, сенга шукр қиламиз! Қаршимиздаги ошувдан бизни эсон-омон, тўрт кўз тугал, бағри бутун ўтказ! — дея яратганга ялиниб-ёлворардилар.

Ажойиб ҳикматли сўзлар! Кейин ҳам бир неча бор тоғ яйловига бордим. Бироқ ўшандай ҳикматли тилакларни қанчалик кутсам-да, эшитмадим.

Не-не замонлар кечмасин, қадрдон яйловларим ўша беғубор қиёфасини йўқотмаган. Сехрли ўтлоқлар болалигим камол топган ҳикояларга бой эди.

Бир куни жағ тишим оғриб қолди. Яйловда эдик. Карвон манзилига етиб келган, барча бирдек чодир ва бўз уйларини тиккан, ҳар юртда йигирма-ўттиздан бўз уй

¹ Шабер — ўзбек туркчасида шивер дейилади. Сувли ўтлоқ, бўзалам (тарж. изоҳи).

турарди. Одатда, кўчдагилар бўз уйларини уруф-уруф, қавм-қавм бўлиб ёнма-ён тикишар, шу тариқа аҳил бир улус бўлиб яшашарди.

Шундай қилиб, тиш оғриғига чидаб бўлмасди. Дуч келган бўз уйга бош суқиб, жон азобида чирқираганча нажот излардим. На бир қариндошим ва на бир қўшнимиз ёрдам бера олди. Яйловда тиш дўхтири қайда!

Тишим куну тун оғриб азоб берарди. Тонг саҳарда болалар билан ўйнаб кетиб, кечгача тиш оғриғидан қийналиб бўзаламда ағанаб ётардим. Болалар тиним билмай оёқяланг чопиб ўйнашар, катталар ҳам бу ўйинқароқликка кўникиб қолган. Улар ҳам болаларининг тоза ҳаводан нафас олиб, мириқиб ўйнашларидан завқланишарди. Ҳеч бир киши бизни тек тур демасди. Кўм-қўк осмон чинни косани тўнкариб қўйгандек таассурот қолдирарди. Атрофимизда оқаётган мусаффо ирмоқлар, бўзалам ўтлоқ чарчоқни ёзар, қани энди шундай пайтда тишим оғримаса эди дея ўйлайман...

Тиш оғриғидан дармоним қолмади. Ниҳоят, боши қотган катта энам ҳар хил кўкатлардан дори тайёрлади. Бўлмади. Тишимнинг оғриган жойига иситилган тош босди. Шифо топмадим. Энам кўлидан не келса қилди. Ҳеч иложи бўлмади. Тишим зирқирагандан-зирқирар эди. Охири, тоқати оқ бўлган энам бир йилқичи қариндошимизни табиб олиб келмоқ учун жўнатди. Табибнинг қаерда яшашини билмайман. Ҳар ҳолда, бизга қўшни яйловда бўлса керак. Йилқичи яна бир отни эгарлаб, дарров йўлга тушди. Эндиликда бундай иш учун машина юборишади. Бироқ бизнинг яйловларда ҳозирга қадар машина йўли йўқ.

Тишим эса оғригандан-оғрирди. Йиғлаб, ер тепганча ўзимни чалғитмоққа уринишларим ҳам беҳуда кетарди. Охири, биз сабрсизлик билан кутган табиб етиб келди. Кекса бўлса-да сергак, ҳаракатчан кўринарди. Катта энам унинг қорасини узоқдан кўриб:

— Ана, келяпти! — деди суюниб менга қараркан. — Худо қўллайди сени!

Мен ирғиб туриб ўтовдан отилиб чиқдим. Йилқичи қариндошимиз эгарлаб кетган отга табибни миндирганча бизнинг ўтовни кўзлаб келарди. Табиб минган отнинг жиловини унинг кўлидан олиб, муносиб қаршилангач, шу заҳоти менга қаради.

– Қаеринг оғрияпти?

Мен кўкариб йиғлаганча тишимни кўрсатдим.

– Йиғлама, ҳозир оғриғи тўхтади, – деди табиб мени юпатиб.

У мени кўздан кечира туриб, энамга бундай деди:

– Бўз уйда боладан бошқа ҳеч ким қолмасин. Уни бошдан-оёқ кигизга ўраб ўтирғизаман.

Сўнгра у айтганини қила бошлади. Мен ерга чордана қуриб ўтирганча бошимни қуйи эгдим. Табиб шам ёниб турган идишни олдимга олиб келди. Шам милтираб ёниб турар эди.

– Оғзингни очиб шамга тақа, – деди.

Мен айтганини қилдим. У эса устимга кигизни ёпди. Қоронғида қолдим. Шам липиллаб ёниб турарди. Юзи салқи табибнинг қуроқ кийим-кечаклари ҳар хил ҳайвонларнинг терисидан тикилганди. Бу биз билмайдиган ҳайвонларнинг терилари эди. Унинг бошидаги бўрки ҳам ғалати эди. Кигиз остида, шам ёруғида оғзимни катта очганча узоқ ўтирдим. Табиб бўлса мен тушунмаган қандайдир тилда алланималарни сўйлаб, ғайритабиий овоз чиқарарди. Табибнинг шаман эканини у пайтда мен билмасдим. Ислонми қабул қилганимизга кўп асрлар бўлган бўлса-да, ҳамон шаманчилик эл орасида яшаб келарди. У баланд овозда дуолар ўқиб, ҳайқирарди.

Балким, бу гапга ҳеч ким ишонмас. Бироқ тиш оғриғим таққа тўхтади. Неча кундан бери туз ва ҳар хил дорилардан тортиб, ҳатто иссиқ тошдан ҳам босилмаган оғриқ сен кўр, мен кўр, йўқ бўлди-қўйди.

– Оғрияптими? – деб сўради мендан табиб. Мен бошимни сарак-сарак қилиб “йўқ” ишорасини қилдим. У яна бир оз чидаб туришим кераклигини айтди. Мен индамадим. Ниҳоят, у бошимдаги ёпинчиқни олганда ерда майда-майда тошчалар сочилиб ётарди.

– Кўрдингми мана бу кичкинтой қуртларни? – деди у суяниб.

Диққат билан тикилиб, соч каби ингичка қуртларнинг қимирлаётганини кўрдим. Табиб шу тахлит тишимни даволади. Мен бу воқеани ҳеч-ҳеч унута олмайман...

Анча йиллардан сўнг стоматологлардан ҳақиқатан ҳам одамнинг тишида қурт бўладими дея, сўраганим эсимда. Улар бундай бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлашди. Бу воқеа-

ни ҳозиргача тушуниб етолмайман. Ўшанда шаман менга:

— Мана, яхши бўлиб кетдинг! Энди ҳечам тишинг оғримайди, — деганди.

У мени сеҳрладими ёки ҳақиқатан ҳам қуртларни кўрдимми — тушуна олмадим.

Бирпасда тиш оғриғини унутиб, ўртоқларим билан шаталоқ отганча ўйнаб кетдим. Табибга катта энам совғасалом бериб, кузатиб кўйди.

Бу сирли жумбоқли ҳикояни сўйлаб нима демоқчиман? Энг муҳими, энди тишим оғримайди-ку, тўғрими?!

БИРИНЧИ МАОШИМ

Шундай қилиб, яйловда ҳаётимдаги энг биринчи меҳнат ҳақимни олган жойим бор.

Бу пайтда эл жамоатлашиб, колхозларга бирлашар ва бу жараён охирлаб қолган эди. Ўша пайтда бизникилар уюру-юр йилқиларни ҳайдаб яйловга чиқаётганди. Назаримда, йилқилар тоғ яйловларида ўз умрларини жаннатда ўтказётгандай туюларди. Ўшанда ўйлар эдим: агар Яратган жониворига эс-хуш берган бўлса, албатта, улар қирчиллаган қиш кунларидаги оғир ҳаётларини эслашлари керак... Бундай қарасанг, от жониворга барибир... Изғиринга, қақшатқич бўронга парво қилмай, танасини тешгудек бўлиб савалаётган довулга сағрисиини тутиб яшайди. Кечалари эса сонсиз юлдузлар тўла осмон остида ухлайди.

Кунлардан бир кун ўтлоқдаги эл кутилмаганда безовта бўлиб қолди. Кўп ўтмай одамлар маслаҳатлашмоқ учун катта энамнинг ўтови қаршисида тўпланди. Йиғилганларнинг бари йилқичи эди. Улар қарасаларки, уюрни бошлаб юрган, етакчи айғир бўладиган от ўлган... Одатда, кексалар ҳар бир қўналгада бу ернинг иқлимига кўра сурувни қандай боқиш ва асраш кераклиги ҳақида ёшларга йўл-йўриқ бериб туришарди. Бу пайтда колхозлаштириш ўлканинг барча бурчакларида уюшқоқлик билан амалга ошириларди. Гўёки йилқилар ҳам бу иқтисодий ўзгаришларга аралаштирилгандек эди. Мен буни кейинроқ, эр етганимда — Қишлоқ хўжалик институтининг ветеринария ва зоотехника факультетида ўқий бошлаганимда тушуниб, ўшандагина ҳақиқий аҳволни англай олдим.

Одатда, йилқичиликда янги зотлар яратмоқ, асил айғир наслларини асраб қолмоқ борасида узоқ йиллар машаққатли тажрибаю синовлар ўтказилади, натижаларни сабрсизлик билан кутишга тўғри келади. Колхозлаштириш даврида ҳам асил зотли от, буқа ва қўчқорлар наслчилигини яхшилаш учун олис ўлкалардан катта харажатлар эвазига олиб келинган. Масалан, Австралиядан келтирилган қўчқорлар ва ўзимизнинг жайдари қўйлардан туғилган зот бирдан бошқача бўлиб қолар эди. Бундай тажрибалар йилқичиликда ҳам қўлланилар эди.

Яйловда ўлиб қолган ўша от “Дон айғири” деб аталган бўлиб, колхоз уюридаги бебаҳо бир мол экан. Биз унинг юксак тоғлар этагида не вақтдан бери айқириб, чопиб юрганини қайдан билайлик...

Хуллас, Дон айғири туйқусдан ўлиб қолди. Биз ўша пайтда одамлар “улуғ шибер” деб атайдиган Уу-Саз деган яйловда эдик. Бу ерларда узун-узун, бесўнақай заҳарли ўт-ўланлар кўп ўсар эди. Бизнинг жайдари йилқилар бундай ўтларни яхши билар, уларга яқинлашмай, айланиб ўтиб кетишарди. Бечора “меҳмон” — Дон айғири бу заҳарли ўтларни қайдан билсин! У шу ўтлардан еб қўйиб, заҳарланиб ўлган эди.

Биз, барча болалар тўпланишиб, Дон айғири ўлган жойга жўнадик. Воқеани ўз кўзимиз билан кўргимиз келарди. Келдигу серрайишиб туриб қолдик. Дон айғири узун оёқларини чўзганча тарашадек қотиб ўлиб ётар, қорни ёрилгудек шишиб кетган эди. Унинг оғзи қарракдек очилиб, тишлари оқариб кўриниб турар, кўзи ойна каби ялтирар, боши букилиб қолган эди.

Йилқичилар эса айғирнинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб қарашар, бошларини чайқанганча қайта-қайта афсусланишар, қовоқларини солганча шундай азамат отнинг қандай ўлиб қолганини тушунолмаб ҳайрон эдилар. Уюрни бошлаб юрган, қулондан ҳам соғлом шундай йилқичи кутилмаганда ўлиб қолганини ҳеч ким ақлига сиғдира олмасди. Аслида, гап бошқа ёқда эди. Улар йилқичининг ўлганига эмас, эрта кунда юқорига қандай қилиб бунинг жавобини бериш ҳақида бош қотирар эди. Наслдор бир айғирнинг ўлими колхоз етакчилари учун ҳам тақдирларини ҳал этадиган хунук бир воқеа эди.

Бўлар иш бўлган, бўёғи синган эди. Энди биргина амал қолган, у ҳам бўлса наслдор отнинг қандай ўлгани тўғрисида батафсил бир тилхат — акт ёзиш зарур эди.

Овулга чопар юборилди. Эртаси кун и яйловга сариқ сочи ўрис киши — мол дўхтири етиб келди. Йилқичилар айғирнинг ўлими сабабини англата олмай овораю сарсон бўлади. Дўхтир эса ўзига қараб жавдираб турган йилқичиларнинг оғзига тикилар, бирор жойида жароҳати бўлмасада ўлиб ётган отни гир-гир айланар, нима дейишини билмай ҳангу манг эди. Отнинг оғзини очиб кўриб, жароҳат асоратини тополмасдан, не бўлганини тушуна олмай баттар боши қотди. Йилқичилар русча гапиришни билмас, не воқеа содир бўлганини англата олмай хуноб бўлишарди. Дўхтир эса қирғизчани билмас, у пайтларда икки тилни биладиган кишилар жуда кам топиларди.

Шу пайт отбоқарлардан бири Ойимхон бойбиччанинг набираси ўрисча гапиришни билишини эслаб қоладию катта энамнинг хузурига югуради. Чопар энамдан айғирнинг қандай қилиб ўлганини дўхтирга ўрисчалаб тушунтириб беришимни илтимос қилади. Мен одатдагидай ўртоқларим билан ўйнаб юрган эдим. Катта энам қўлимдан тутиб:

— Юр, улуғларга тилмоч бўласан! — деб етаклаб жўнади. Мен эса ўйиндан қизганиб тайсаллаб, кўнмайман. Катта энам қистайди: — Кўйсанг-чи, худо урган! Сен ўрисча биласан-ку! Тилмочлик қилмасанг, қариндошларимиз сени ёмон кўриб қолади. Фақат битта ўзингни эмас, ота-энангни ҳам ёмон кўриб қолишади. Бас қил энди! — дея тергаб овулдошлар тўпланиб турган ерга етаклаб борди.

Одамлар айғирнинг жасадини гир айланиб қуршаб олган эди. Ўрис киши уларнинг ўртасида турарди. У киши менга қараб:

— Эй бола! Саломатмисан? — деди.

Тўпланганлар серрайишганча сас-садосиз менга тикилиб қолди. Мен ҳамон ўзимга келмай тортиниб турардим. У саломини яна қайталади.

— Здравствуйте! — дедим мен ҳам унга.

— Сен менга ёрдам бергани келганга ўхшайсан. Кўп ақлли бола кўринасан. Қарагин, бу азамат отнинг ўлиб ётганини. Буни қандай қилиб ўлганини менга тушунтириб бер-чи? — деди эркаловчи овозда.

Оломон ичидан бир оқсоқол менга яқин келиб, сочимни силаганча айғирнинг қандай ўлганини тушунтирди.

— Ўғлим, сен бу ўрисга бизнинг тоғда узун бўйли заҳарли ўтлар ўсишини, айғир шуни еб қўйиб заҳарланиб ўлганини айт. Бизнинг жайдари йилқилар бу ўтларни яхши билади, уни емайди. Айғирнинг бу яйловга биринчи бор келиши. У заҳарли ўтнинг фарқига бормаё еб қўйган. Шундай деб тушунтиргин.

Мен ҳамон тортиниб турардим.

— Бўл энди, айт! — дейишарди одамлар мени туртиб.

Ҳайрон бўлиб турган ўрис киши охири сабри чидамай:

— Нима бўлибди, нима дейишди? — деди жиғибийрон бўлиб.

— Амаки, айғир заҳарли ўт еб қўйибди, — дедим мен аранг тилим айланиб.

— Нима? Қандай заҳарли ўт экан? — деди ўрис диққат билан.

— Бизнинг тоғларда баланд бўйли заҳарли ўтлар кўп ўсади. Ерлик йилқилар уларни яхши билиб, яқин йўламайди. Бу от эса билмай ўша ўтни еб қўйибди, — дедим таъкидлаб.

Йилқичи қария яна менга ўтирилди.

— Қарасин, заҳарли ўт егани учун ичи кўп кетган. Қорни шишиб ётгани ҳам шундан.

Мен бу гапларни ҳам бир бошдан таржима қилиб бердим.

Ўрис киши:

— Яша, азамат! Ҳаммасини тушундим. Энди актни ҳам ёза оламан, — дея бир варақ қоғозга алланималарни ёза бошлади.

Йилқибоқарлар бирин-кетин қоғозга имзо чекишди. Ўрисни энамнинг ўтовига меҳмондорчиликка олиб жўнашди. Дарров кўзи сўйилиб, қўноқсийлов удуми бошланди.

Мен эсам, одатдагидек бўз уйимиз атрофида болалар билан ўйнаб юрардим. Бир маҳал ичкарига чақириб қолишди. Катта энам тўрда савлат тўкиб, фахрланганча менга қаради. Мезбонлардан бири менга ёғли илик узатди.

— Сен жуда пишиқ бола экансан. Шу ердалигинг асқатди, бўлмаса, ўрисга гапимизни тушунтира олмай адоий тамом бўлардик. Мана, ол, сенга устухон! — деди.

Мен суюниб иликни олдим.

Ўшандан бери икки маданиятга хизмат қилиб келаман. Бу воқеа менинг бу борадаги илк тажрибам эди. Болалик дунёмни ларзага келтириб, ҳаётимда ўчмас из қолдирган

ушбу воқеа шу кундан бошлаб тақдиримнинг ажралмас бир бўлагига айланди. Қисмат менга икки тилни билмоқни насиб этган экан. Бири она тилим, иккинчиси ўн саккизинчи асрдан бери, икки юз йилга яқин биз билан ёнма-ён яшаган, тақдиру толеимизга ёзилган рус тили. Рус тили бизнинг — Туркистоннинг тарихий, маданий ривожига улкан улуш қўшди. Рус тилини билмоқ ҳаётимиздаги муҳим бир омил бўлиб қолди.

Мен буни сиз шоҳиди бўлганингиз каби ўз бошимдан ўтказган жойим бор.

ОТАМДАН ҚОЛГАН ХОТИРАЛАР

Отам кўз олдимда шу тахлит гавдаланади: қоп-қора қуюқ сочи, кўмирдай қора сочнинг бир тарафидаги тиккайган бўлаги, ишга киядиган ҳарбийча кўйлаги, қўнжи узун булғори этиги...

Отам кўпинча қўш отли аравада юрарди. Аравада икки кишилиқ ўриндиқ бўлиб, усти тери билан қопланган эди. Отам доимо араванинг орқасида ўтирар, олдинда эса аравакаш.

Отамни эслашим билан Фарғона тарафдаги лойсувоқ уйлар кўз олдимга келади. Пахса ёки гувала деворлар билан қуршалган, айвонсиз, усти ва ёнлари теп-текис кулбалар бўлгувчи эди.

Фарғонанинг турмуш тарзи бир бошқача. Эл бирлашиб, аҳил-иноқ яшайди. Қишлоқларда аёл-эркак иттифоқдош, оқсоқолларининг сўзини ерга ташламайди. Улар яхши-ёмон кунларда доимо бирга бўлади. Бундай аҳиллик бугунги кунга қадар Ўзбекистонда сақланиб қолган.

Минг тўққиз юз ўттиз тўртинчи йилнинг боши. Менинг олти ёшли болалик кезим.

Отам Тўракул ўз элининг таниқли инсонларидан бири бўлган. Хат-саводи эрта чиққан. Жамбулдаги Авлиёота номи рус мактабини битирган, ўттизга етар-етмас давлат идорасида ишлаган одам эди.

Тўрт тарафда колхозлаштириш деган катта сиёсатнинг дағдағаси авж олган пайт. Бутун халқ асрий ҳаёт тарзи ва дунёқарашини ўзгартириб, янги сиёсатга ўзини урган, ҳукумат тўп-тўп қилиб ўқитиб, одамларнинг хат-саводини чиқариш чорасини кўрар, ўзича озодликка чиққан оломон бой ва

қулоқларни таг-томиридан йўқ қиламиз, деган шиор остида яшаган ҳолда келажакнинг фараҳбахш кунларини кутар эди.

Аравон тумани Фарғона водийсининг пахта экиладиган минтақаси ҳисобланади. Пахта қора тер билан йўғрилган, меҳнат билан оқарадиган бир ўсимликдир. Уни экиб, ҳайдаб, суғориб, териб олмоқ узлуксиз, кўпчиликнинг бирлашиб ишлашини талаб қилади. Отам ана шу ишларга бош-қош эди. У куну тун тиним билмай, чарчадим-толиқдим демасдан аравада далама-дала кезарди. У ҳар доим эл орасида бўларди.

Болалигим очарчиликда ўтди. Девона ва тиланчилар ҳозир ҳам худди ўша пайтдагидек кўз олдимда гавдаланади. Улардан бири – кичик болакай бизникига тинимсиз келаверарди. Ўн-ўн бир ёшларда бўлса керак. Егулик тилаб, бир амаллаб кун кечириб юрарди. Очиқ турган дарвозадан ёки деразадан бошини суқиб аянчли оҳангда хайр-садақа сўрарди. Русча, қирғизча аралаштириб:

– Мамочка, энажон! Курсак пропал! Мамочка! – дегувчи эди.

Унинг дилни хун қилиб юборадиган овозидан раҳми келган онам бир бурда нон ёки емакни ўраб, унга бериб келишни буюрарди. У бўлса айланиб-ўргилиб бизникига келаверарди. Бора-бора мен у билан дўстлашиб кетдим, бирга ўйнайдиган бўлдик. Бир куни отам буни пайқаб қолди, унинг кимлигини сўради. Сўнг менга тиланчига берарсан деб, майда пулларни ташлаб кетди. Ўша болага тангаларни берганимда у роса суюнган эди.

Тиланчи бола ҳар доим бўз хуржун кўтариб юрарди. Ҳали-ҳали кўз олдимда, ўша хуржун тол-тол бўлиб сўкилиб кетган. Хуржунда катта қалай консерванинг бўш идиши бўларди. Иккимиз хас-хашак тўплаб ўт ёқардик, у консерва қутисида буламиқ (атала) пиширарди.

Бир марта отам иккимиз Андижонга бордик. Бу сафар унутилмас бир воқеа сифатида хотирамда муҳрланиб қолган. Андижон – Фарғона водийсининг энг йирик шаҳарларидан бири эди.

Йўлчилик узоқ кечди. Йўл-йўлакай тўхтаб-тўхтаб, дам олиб бордик. Йўл бўйи учраган одамлар отам билан саломлашиб-суҳбатлашар, алланималарни сўрашарди. Халқнинг яшаш шароити оғир эди. Қанчалик қайғули савол берилмасин, отам уларга умидлантирувчи жавоб қайтарар, жўяли маслаҳат берар эди. Халқнинг кўпчилиги янгича турмуш

тарзига кўника олмай аросатда қолган эди. Колхозлаштириш шу муаммони ҳал этиши керак эди. Ёлғиз умид шу коллективлаштиришдан бўлса-да, оғир ҳаёт халқнинг белини букиб, эзиб ташлаганди. Ана шу ташвишларнинг барчаси бир одамга — ақлли, ҳар доим жонсарақ, толиқмай ишлайдиган отамга боғланиб қолгандай эди.

Бир оз фурсат ўтгач, отамни Москвага юборишди. Бунинг сабабини билмас эдим. Мен фақат бир нарсани билардим — биз Фрунзегга (ҳозирги Бишкекка) қайтиб келган бўлсак-да, отам уйга деярли қадам босмасди. Кейин билсам, Москвага ўқишга кетибди. Юқори ташкилотлар давлат ишидаги таниқли кадрларни сиёсий жиҳатдан янада чиниқтириш учун Қизил профессорлар институтига ўқишга жўнатаётган экан. Улар орасида отам ҳам бор эди. Шу сабабли биз бир ярим йил отамни кўрмадик.

Биз бир отадан уч фарзанд эдик. Мен, опам ва укам.

Шундай қилиб, охири онамиз бизни отамиз ҳузурига — Москвага олиб борадиган кун ҳам етиб келди. Ўша кунлар хотирамда яхши сақланиб қолган. Қариндош-уруғларимиз тўпланишиб, бизни Фрунзедан кузатишди. Поезд Жамбулга келиб тўхтаганида Таласдан келган қариндошларимиз бекатда йиғилишиб, бизни кутиб туришарди. Улар бизга озиқ-овқат ғамлаб қўйган экан.

Поездда роппа-роса беш кун юрдик. Йўловчилар ўз ғамташвиши билан банд. Бизда битта идиш бўлиб, унда қайноқ сув олиш мумкин эди. Одамлар қорин тўйдириш учун елиб-югурарди. Бу олис сафар ҳаётимда ёрқин из қолдирган. Ахир биз Москвага боряпмиз! Умримда илк бора Москвага — отажоним ҳузурига боряпман! Онам ўша ёқда яшаб, ўша ерда ўқишимизни орзу қиларди. Отам ҳам Москвада сўққабош бўлиб яшаётганини раҳбарларга арз этиб, бола-чақасини олиб келишга рухсат олган экан.

Ўша сафар-саёҳатнинг эсдан чиқмас хотиралари Орол кўли соҳилларида қолиб кетди. Бу кўл у пайтларда бепоён саҳронинг ўртасида чайқалиб ётган кўм-кўк денгиз эди. Ҳаётимда илк бор кўрган денгизим ҳам Орол эди. Унинг залворли тўлқинларининг темир йўл изларига келиб урилиши ҳали-ҳануз кўз ўнгимда турибди.

Поезд бир неча марта тўхтади, биз опам билан ташқарига чиқиб келдик. Онам боёқиш биздан хавотирланиб,

изимиздан қолмасди. Биз бўлсак, кўзга чалинган ҳамма нарсани кўрмоққа интилардик. Поезднинг ойнасидан денгизни томоша қилиш биз учун ниҳоятда завқли эди. Денгиз билан поезд оралиғида одамлар наридан-бери чопиб юришар, бақиқфуруш қозоқ болалари, қизалоқлар кўзга ташланарди.

Чайқалиб, тўлқинланиб ётган денгизнинг ҳад-худудсиз улуғворлиги мени ҳайратга солган эди.

Ҳозир ўша ердан ўтсам, денгизнинг на улуғлиги, на сеҳри кўринади. Суви қуриб, ўлиб бораётган бир кўлмакка ўхшайди. Дунё аҳлининг айни замондаги экологик вазифаси — Оролнинг қадимий ҳолатини тиклашдан иборатдир.

Орол кўлидан сўнг улуғ Волга дарёсига дуч келдик. Азамат ўрмонлар, ям-яшил водийлару чексиз тўқайлар оралаб Россияга кириб бордик. Ниҳоят, Москвадаги Қозон темир йўл бекатига етдик. Тиклим-тиклим одам. Кейинги воқеаларни яхши эслай олмайман. Яшаб турган жойимизга қандай етиб борганимизни ҳам эслолмайман. Бироқ Воровский кўчасидан қандай қайрилганимиз хотирамга муҳрланиб қолган.

Москванинг қадимий ва тарихий Воровский кўчаси ҳозир ҳам бор. Бу кўчада кейинчалик менга қадрдон бўлиб қолган Ёзувчилар уюшмаси жойлашган. Шу кўчадаги бешинчи уйда биз яшаганмиз. Болалигимда Ёзувчилар уюшмасининг боғида кўп ўйнардим. Унинг рўпарасида эса Киночилар Маркази жойлашганди.

Янглишмасам, 1936 йили Максим Горький вафот этганида Ёзувчилар уюшмасига мен ҳам борганман. Отамнинг ёнида Горькийни сўнгги йўлга узатиш маросимида қатнашганман. Ҳозир бу кўчада кўпгина элчихоналар, консуликлар, банклар, Россия Олий Судининг биноси жой олган. Ёзувчилар уюшмаси қаршисидаги Актёрлар уйи асл меъморий қиёфасини сақлаб қолган.

Москвага келиб, бу ернинг шарт-шароитига аста-секин кўникдик. Биринчи ва иккинчи синфни Москвада ўқидим. Қайси мактабга қатнаганимни негадир эслай олмайман.

1935 йилнинг март ёки апрель ойларида бу азим шаҳарга келдик-да, 1937 йилнинг августигача яшадик. Отам яхши ўқишим учун астойдил жон куйдирарди.

Беш кишидан иборат оиламиз бир хонали уйда яшар, ошхонадан эса ўша қаватдаги бир неча оила фойдаланарди.

Уй менга жуда катта кўринарди-ю, негадир одамлар тиқилишиб ҳаёт кечирарди.

Москвада биз мутлақо янги турмуш тарзини қабул қилдик. Болалик дунёнинг ўчмас хотираларидан бири — отам билан Киночилар уйида ўша замоннинг машҳур “Соловей Соловушка” фильмини томоша қилганимиз бўлган. Бу фильмда бир сулув қиз билан йигит ўртасидаги муҳаббат ҳикоя қилинади. Қиз билан йигит бир бойнинг хизматкори бўлади. Бой бўй етиб турган қизни пинҳона бегона эркакка сотиб юборади. Унинг сулувлигини кўриб лол бўлиб қоласиз. Кўшиқ айтишлари-чи! Шунинг учун ҳам фильм “Соловей Соловушка” деб аталса керак. Кинодаги қиз билан йигитнинг фожиаси, қизнинг қон-қора қақшаб йиғлашлари, хўрланиши, бошқа эркакка сотилиши болалик дунёни остин-устун қилиб юборади. У пайтда кинолар ҳам спектаклга ўхшар эди. Ҳақиқий киноасар бетакрор санъат намунаси ҳисобланади.

Фильмдан қаттиқ таъсирланганим боис, бутун кинотеатрни бошимга кўтариб хўнг-хўнг йиғлай бошладим. Отам аҳволимни кўриб хуноб бўлди. Жойидан туриб мени ташқарига олиб чиқиб кетай деса, ўзи фильмни охиригача кўришни истарди. Чиқмайин деса, мен бўтадай бўзлашдан тўхтамасдим. Ниҳоят:

— Ўғлим, бу ерда йиғлаш уят бўлади! Кўй, йиғлама! — деди тоқати тоқ бўлиб.

Хуллас, ота-бола кинони охиригача кўрдик. Кўзларим қизариб, қовоқларим шишиб уйга қайтдим.

— Бу бола намунча йиғлоқи бўлмаса?! Фильм ҳаммага бирдек таъсир қилди. Бироқ ҳеч ким бўкириб йиғлагани йўқ, — деди отам шикоятмуз оҳангда.

Отамнинг сўзларидан хийла хижолат чексам-да, лекин хафа бўлмаганман.

1936 йилнинг ёзи ҳам келди. Москваликлар ёз ойларида дала ҳовлиларига чиқиб кетишади. Парфёновка деган жойда бизнинг ҳам дала ҳовлимиз бор эди. Унга Ленинград темир йўлидан бориларди.

Ёз ойларида поездлар серқатнов бўлади. Локомотивлар шаҳарликларни қўрғону қишлоқларга, қишлоқликларни эса шаҳарга ташир, вагонлар доимо лиқ тўла бўларди. Биз ўшанда кимнингдир дала ҳовлисининг ярмини ижарага олганмиз. Бу пайтда оиламиз олти кишига етган, синглим Роза туғилиб, у эндигина тўрт ойлик бўлган эди.

Ҳаётимиз равон, турмушимиз осуда кечар эди. Маҳалла болалари билан талашиб-тортишиб ўйнар эдик. Кун бўйи сувдан чиқмасдик. Янги соғилган сут ичиб, кўзиқорин терардик. Биз бу ерда русларнинг қишлоқ ҳаётини бошдан кечирардик. Ота-онам қўшниларимиз билан таниш-билишларнинг тўю маъракалари ёки туғилган кунларини нишонлашга боришарди. Биз болалар билан чиллак отиб ўйнар эдик.

Кунларнинг бирида, бизга қўшни бўлган иккита рус уришиб қолди. Улар ота-бола эди. Иккови ҳам бир-бирини аёвсиз савалаб, тепкиларди. Уларга қараб туриб дағ-дағ титрай бошладим. Чинқариб йиғлаганимча уйимизга югурдим. Кўкариб кетганимни кўрган отам ўзини боса олмай ўша, уришқоқ русларни излаб кетди. Чамаси, улар боламни урибди, деб ўйлаган бўлса керак. Воқеа тафсилотини сўраб-суриштиргач, аччиқланиб уйга қайтиб келди.

У қўлини бигиз қилиб:

— Бу боланг одам бўлмайди! Анавилар ғирт маст бўлиб ёқаллашиб ётса-ю, бу чинқариб уйига юурса. Шуям гапми?! Эвоҳ, бу бола наmunча йиғлоқи бўлмаса! Кимга тортяпти, ҳайронман! — дея бўлган воқеани онамга айтиб берган эди.

Онам эса куйиб-пишиб мени оқлашга уринарди. Ўша кинохонада рўй берган ҳодиса бошқачароқ кўринишда такрорланганди. Икки киши муштлашиб, бир-бирини аямасдан тепкилагани юрагимни яралаб, ҳис-туйғуларимни жунбишга келтириб юборганди.

Бир ойга яқин Парфёновқадаги мактабга ҳам қатнаб юрдим. Темир йўл бўйидаги кўҳна тарихий уйни мактаб қилиб олишган экан.

Ота-онам оддий кишилар эди, олис бир ўлкадан пойтахт Москвага — давлат марказига келиб ўқиб, яшаётганлари учун ниҳоятда фахрланишарди. Жонларини жабборга бериб тажриба орттиришар, имкон қадар кўпроқ нарсаларни ўрганиб олмоқ учун ҳаракат қилишарди. Қисқа фурсатда кўп нарсаларни билиб олишади ҳам.

Бироқ... Бироқ уларнинг Москвадаги ҳаёти фожиавий равишда тугайди, абас бўлади...

1937 йилга келиб, сиёсий таъқиб отамнинг ҳам ёқасидан олиб, ўз комига тортаётгандек эди...

Август ойида дала ҳовлидан шаҳарга қайтдик. Отам бир фалокат юз беришини олдиндан сезгандек, бизни юртимизга

қайтариб юбориш тараддудига тушиб қолди. Тақдирнинг даҳшатли балосидан қутулиб қолишнинг заррача ҳам иложи йўқлигига, бу исканжадан чиқа олмаслигига кўзи етиб, бизни Қирғизистонга жўнатишни лозим кўради. Бизнинг мусофир бўлиб, бегона юртларда қолиб кетишимизни асло истамайди...

Қаёққа ҳам борардик! Фрунзегга қайтиб бўлмас, бу ер ҳам нотинч, Москвадан бизни бадарга этаётган даҳшат республика пойтахтида ҳам ўлим шарпаси каби кезиб юарди. Бошқа борадиган жойимиз йўқ, жўжабирдай жон эдик. Тақдир синовлари гирдобида милтираб турган биргина умид учқуни бор эди — ёлғиз Маймоқ бизга паноҳ бўлиши мумкин. Ям-яшил далалар шу ерда тугаб, қир-адир бошланар, сўнг тепаликлар, юксак тоғлар ўлкаси Шакар кўринади. Шакар, Кўксой ва Арчалининг йўллари Маймоқда туташиб, ундан катта йўлларга уланиб кетади. Маймоққа поезд катта тоннель орқали ўтиб келарди. Машҳур тоннель. Бобом Айтмат билан отам Тўрақул бу тоннелни барпо этиш учун муносиб ҳисса қўшган. Тоннель қурилишида отам жон куйдириб ишлаган. У қисқа умри давомида эл учун анча-мунча савобли иш қилишга улгурган, кўпчилик манфаати учун қўлидан келганини аямаган. Энди эса ана шуларнинг жазосини олади, балога қолади. Ҳаётини бағишлаган иш учун товон тўлайди...

Биз нима учун, нега ва кимдан қочиб, кимларнинг қошига топиниб бораётганимизни у пайтларда унчалик англаб етмаганман. Бироқ юрагим қандайдир хавф-хатарни сезади. Буюмларимизни йиғиштираётган ота-онамнинг қайғули қиёфаси, қўрқув тўла кўзлари мудҳиш бир фалокатдан дарак берарди. Отам биз билан бирга кета олмасди. Ўқишидан рухсат беришмайди. Руҳан чўкиб қолган отам бизни тезроқ кузатиб қўйиш учун роса елиб-югуради. Бизни ўз элимизга, укаси Рисқулбекнинг қарамоғига жўнатади.

1937 йил августининг охири кунларида рўзғор буюмларининг кўпини сотиб, зарурларини бўхча қилиб, олти ойлик синглим Розани опичлаб, тўрт туғишган бир бўлиб йўлга чиқдик. Отам бизни Қозон вокзалидан кузатди. Поезд юра бошлаганида ҳам вагон эшиклари очиқ бўларди. Вагонлардан биттаси қўшимча бўлиб, эҳтиёт шарт учун бўш экан. Купелардаги қаравотлар икки қаватли эди. Отам бизни шун-

дай купелардан бирига жойлаштирди. Хайрлашди. Онамнинг юм-юм йиғлаётган ҳолати, отамнинг чимирилиб турган ғамгин қиёфаси худди кечагидай кўз олдимда турибди...

Вагонда одам тирбанд эди. Бир-бирини турткилаётган йўловчилар ўз жойларини қидиришарди.

Отам бўлса энди ўрнидан қўзғалган поезд билан бирга аввал секин юриб, сўнг чопиб тенглашиб келар, тинимсиз қўл силкитар эди.

Мен купедаги каравотнинг юқори қаватида эдим. Ҳамма воқеани сезиб турдим. Бир-биримизни бундан кейин кўра олмаслигимизни-да ҳис этардим. Кутилмаганда ҳўнграб йиғлай бошладим. Кўзга бутгулик қоронғи тунни ларзага солиб, ўксиб-ўксиб йиғлаб ётдим. Онам бечора ҳар замон мени овунтирмоқчи бўлиб ёлворарди:

– Ёлғиз эмасмиз, ўғлим! Қарагин, одамлар бор, ёлғиз эмасмиз! – дерди паришон бир аҳволда.

Шу тарзда отам билан хайрлашдик.

Қозоғистондан ўтиб бораётганимизда поездга қозоқлар чиқди. Улар бизнинг аҳволимизни кўриб, мени овунтириб, таскин-тасалли беришди.

Қайтадан Орол кўли ёқалаб ўтдик. Маконимизга, оғир ва машаққатли турмушга қайтдик.

1937 йилнинг 1 сентябрини умр бўйи унутмайман...

Беш кундан кейин, тунги соат иккилар чамасида Маймоқ бекатига етиб келдик. Бизни қариндошларимиз кутиб олишди. Улар ҳозирлаб қўйган аравада Шакарга жўнадик. Ота юртимиз Шакарга йўл олдик.

Шундан кейин Шакарда яшаб қолдик.

ҚАШҚИРЛАРГА ДУЧ КЕЛГАНИМ

Хотираларимнинг болалик саҳифаларида қашқирларнинг ҳам алоҳида ўрни бор. Менинг кўрган-кечирганларим, овулдошларимнинг бошидан кечган воқеаларни эшитсангиз, бизни умр бўйи қашқирлар ичида яшаган бўлса керак деб ўйлайсиз. Йиртқичлар доимо кўй-қўраларга, бирда-ярим тўдадан ажралиб қолган мол-ҳолга оғиз солиб, одамларнинг тинчини бузарди. Қашқирлар тўғрисида кексалар айтиб берган айрим ҳикоялар эсимдан чиқиб кетган. Ўзим қашқирларга икки марта юзма-юз бўлганман.

Онам касалманд эди. Наслдан наслга ўтадиган кетер ревматизми деган хасталикдан азоб чекарди. Оёқ-қўлларининг бўғинлари вақти-вақти билан шишиб кетар, зирқираб оғрир эди. Шу аҳволига қарамасдан бева онам тўрт болани вояга етказди.

Кировка деган овулдан — район марказидан (*ҳозирги Қорабура районининг маркази — Қизиладир овули*) онамга бухгалтерлик иши топилгач, биз у киши билан бирга ўша ёққа кўчиб кетдик. У ерда укам, опам ва мен учовимиз мактабга қатнай бошладик, кенжатаймиз Роза ҳали ёш эди. Уруш бошланиши билан янада мусибатли кунлар қўш-қўшоқ бўлиб келди. Жон сақламоқ кундан-кун оғирлашиб, эл қорнини тўйдиришни ўйлаб, эртага нима еймиз деган даҳшатли ташвишнинг домига тушиб қолди. Ўлим саҳнага чиқди, гапсўзларнинг асосий мавзуси ҳам ўлим эди.

Жийда — Шакардан анча узоқда, Жамбулга яқин. Биз Кировкадан Жийдага кўчиб ўтиб, Шакардан хийла узоқлашиб кетган эдик.

Ўша пайтларда жорий этилган тартиб-қоида бўйича, онам ҳам бошқалар каби меҳнат ҳақи эвазига картошка билан буғдой олар эди. Меҳнатга яраша арзимас ҳақ тўланса-да, онам эглаб-сеплаб рўзғор тебратарди. Тўртта норасида боландан ташқари, аммаси Гулша опани боқиш ҳам онамнинг бўйнида эди. Гулша опам касалманд, унинг эри ҳукумат идораларида ишлаб юриб, 37-йилда қатл қилинган эди.

Гулша опам узоқ муддат турмуш ўртоғим тирик бўлса керак, эрта-индин келиб қолади деб кутиб юрди. Умидли дунё экан. Бироқ, эри авахтадан қайтмади, бедарак йўқолиб кетди. Ёлғиз ўғли Асфандиёр Жанишев мендан бир неча ёш катта эди. Уруш бошланиши билан фронтга сафарбар этилди. Қайтиб келгач, яна биз билан бирга яшайверди.

Гулша опам ниҳоятда оқила, тadbиркор аёл эди. Рўзғор юмушларини саранжом-сарийшта этиб, бизни тарбиялаш борасида онамга кўмак берарди. Оиламизда кўп жон эдик, ҳеч қачон қорнимиз овқатга тўймасди. Шакардаги яқинларимиз бизга қарашиб турарди. Эсимда, улар биргалашиб биз учун беш пуд буғдой тўплайди. Уни олиб келиш учун онам колхознинг раисидан иккита от қўшилган арава сўраб олади.

Буғдой солиш учун бўш қопларни аравага ташлаб онам икковимиз йўлга чиқдик. Таласдаги баланд довондан тезроқ ўтиб олиш учун шошилиб кетиб борардик. Кунботишга

қараб, Шакарга боряпмиз. Мен солиқчилик қилиб юрган-нимда битта нотаниш, ғалати одамга дуч келганим йўл бўйлаб кетаётган эдик (бу ҳақда кейинги бўлимларда сўз юртилади).

Ҳа, бу ўша йўл эди.

Жийдадан Кировкага етиб борганимизда чошгоҳ бўлиб қолганди. Отларга ем бериб, бир оз дам олдик-да, яна йўлга тушдик.

Қағ этган қарға учрамайдиган бепоён дашту далаларда кетиб боряпмиз. Аравани ўзим ҳайдаб бораётган эдим. Онам орқада ўтирган эди. Бир маҳал йўл четида югуриб келаётган битта бўз итга кўзим тушиб қолди. Унинг қулоқлари диккайган бўлиб, тўппа-тўғри аравани кўзлаб чопиб келарди.

— Эна, анавини қарагин! Қарасанг-чи, битта ит бизга эргашиб келяпти, — дедим.

Онам бурилиб унга бирпас тикилиб турди-да:

— Бу итга ўхшамайди, — деди товуши титраб.

— Ит бўлмай нима у?

— Қашқир...

Бу сўзни эшитиб кўрққаним йўқ, фақат ҳайрон қолдим, холос.

— Ғалати-я, қашқир нега бизни таъқиб этиб келяпти экан? — дедим.

Нихоят, жондор кўринмай қолди. Беш-олти чақирим йўл юрилгач, яна ўша қашқирга дуч келдик. У йўлнинг бояги тарафида турарди.

Отлар қашқирнинг ҳидини олиб типирчилар, безовта бўлиб, тобора илдамроқ юришга интиларди. Кўп ўтмай отлар чарчади. Бир пайт қашқир кутилмаганда йўлнинг у тарафидан-бу тарафига чопиб ўтиб, дам ўтмай ғойиб бўлиб, яна кўриниб қолди. У бизга эргашиб олис жойга келганига гоҳ ҳайрон қолсам, гоҳида кўзларимга ишонмасдим.

Онам бўлса кўрқиб қолган, дағ-дағ титраб, йиғларди.

— Энди нима қиламиз?! Бўрилар гала-гала бўлиб юради дейишарди. Тўдаси билан бўлса, одамларга хужум қилармиш. Қай кунларга қолдиг-а, болам!

Мен кўрқувни ўйламасдим. Бу қашқир тўдасидан айрилиб, адашиб қолган бўлса керак деб ўйлардим.

Ярим тунда Шакарга етдик. Бизни кутиб олган қариндошларимизга қашқир ҳақида айтиб бердик. Улар ҳам ҳайрон бўлиб ҳикояни қизиқиб эшитишди.

Буғдойни тегирмонда торттириб, отлар дам олсин деб яна бир кун Шакарда қолдик. Қайтишда эса икки киши бизни Кировкагача кузатиб қўйди.

Ўшанда қашқирларга илк бор йўлиққан эдим.

Иккинчи йўлиқишим қўрқинчлироқ тарзда рўй берган.

Энди шу ҳақда гапириб бераман.

Уруш йилларида колхозга аниқ миқдорда солиқ солинар, тўловнинг кам-кўстсиз топширилиши қаттиқ назорат қилинарди. Фалла, гўшт, картошка, жўхори, қанд лавлаги режада кўрсатилган миқдорда тайёрланиб давлатга топширилиши шарт эди. Қарздан боши чиқмайдиган колхозчилар кечани кеча, кундузни кундуз демай ишларди.

Қирғиз колхозчилари гўшт етиштириш режаси бажарилмай қолишидан қўрқиб, чўчқа боқишга ҳам рози бўлади. Бу иш ниҳоятда хосиятсиз ҳисобланарди. Бироқ, очдан ўлмаслик учун одамлар чўчқа гўштини ейишга ҳам мажбур бўларди. Аслида, шариат аҳкомига кўра, чўчқа гўшти мусулмонлар учун ҳаром этилган (муқаррар ўлимдан сақлаб қоладиган миқдордаги ҳаром этни истисно тариқасида тановул этишгагина рухсат берилади). Маҳаллий раҳбарлар ноқулай вазиятдан қутулмоқ йўлини излашар эди. Улар бир ўқ билан икки куёни уради: бир томондан — давлат белгилаб берган режа бажарилса, иккинчи тарафдан — халқнинг диний туйғуларига қарши борилмай, чўчқа боқиш таласлик ўрисларга топширилади.

Қисқаси, уруш йилларида чўчқани ўрислар боқади. Чўчқа-боқар ўрислар бизнинг Жийдада ҳам яшарди. Улар тегирмончилик қилар, лекин уйларида чўчқа ҳам асрарди. Бу кишилар Россиядан махсус кўчирма қилинган оилалар эди. Чўчқаларни тегирмондан чиққан кепак билан боқишарди.

Семиртирилган чўчқаларни гўштга топшириш фурсати ҳам келади. Бўрдоқиларни Грозний деган овулга элтиб гўштга топшириш лозим эди. Темир йўл станциясига яқин бўлгани учунми, биз бу ишни бўйнимизга олдик. Грозний Шакарга яқин эди. Хўжайинимиз шакарлик эканимни билиб, бу ишни менга юклади.

— Кўш от кўшилган аравани ол-да, чўчқаларни Грознийга етказиб бер! — деди.

Грозний йўлини беш қўлдай билганим учун дарров рози бўлдим. Битта чавандоз билан яна бир ёрдамчини берди.

Хат-хужжатларга ўзим жавобгар эдим. Онам керакли қоғозларни расмийлаштириб, раисга қўл қўйдириб берди. Буларни ҳам Грознийга етказишим лозим эди.

Кундуз кунни йўлга чиқдик. Чўчқаларни аравага ортишаётганда улар чийиллаб, хур-хурлаб ўзларини дуч келган тарафга ура бошлади. Чўчқаларни тушовлаб аравага юкладилар-да, устини сомон билан ёпиб қўйишди. Чўчқа чийиллаганида отлар хуркиб кетар, қўланса хидидан безовталанарди. Биласиз, от ниҳоятда покиза ҳайвон, қўланса хидга тоқат қилолмайди.

Йўлдошларим билан маслаҳатлашиб, кичик довон орқали юрмоққа қарор қилдик. Бу йўлда иккита ошув бор эди. Бири Жамбул билан Талас аймағи ўртасидаги чўнг довон. Бу ошув орқали Шакар, Грозний, Арчагул ёки Кўксойга бориларди. Катта довоннинг йўли кичик ошувдан узоқроқ эди. Бу икки йўл билан Талас аймағи бугунгача ташқи дунё билан боғланиб туради. Биз асосан катта довон орқали юрар эдик. Кичик ошувни кўпчилик билмасди. Кичик довоннинг йўли нобоп бўлса-да, лекин қисқа эди, манзилга тезроқ етиб бориш мумкин. Мендан ёши улуғ ҳамроҳларим чўчқалардан эртароқ қутулиш учун кичик довон орқали юришни маъқул кўрди. Бундан кейин бу йўлдан ҳеч қачон ўтмаганман.

Ҳозир гоҳида кичик ошувнинг асфальтланган йўлидан ўтиб қолсам, чўчқа топширгани борганимни эслайвераман. Кичик ошувгача кенг дала бўйлаб борилади. Биз кечга яқин довонга етдик. Йўл тор, тоғни оралаб ўтгунча роса қийналдик. Йўлнинг бир томонида катта сой шарқираб оқар, сойнинг ёқасида шамол тегирмони бор эди. Тегирмонни қияликдан тўсиб турган, томига маёқ ўрнатилган уй ҳалихануз ёдимда.

Кеч кириб қолган. Тегирмон ёнига етганимизда уй дарчасидан шуъла кўриниб турарди. Қиш кунни эмасми, биз хийла совқотиб қолган эдик.

— Тегирмончиникида ётиб қолайлик-да, эртага барвақт туриб йўлимизда давом этайлик, — дейишди ҳамроҳларим.

Бу таклиф менга ҳам маъқул бўлди. Йўлнинг эндигина ярмини босиб ўтган эдик. Ўша уйга яқинлашганимиз заҳоти чироқ ўчди... Катталар мени кичиксан деб тегирмончининг уйига жўнатишди.

— Бор, бориб эшигини қоқ, кўниб кетайлик деб айт! — дейишди.

Аравадан тушиб кулба ёнига бордим, эшигини қоқдим. Сас-садо йўқ. Сойнинг шарқираган овози эса тинмасди. Буғдой тортишаётгани учун тақиллатганимни эшитишмагандир, деган хаёлга бордим. Эшик-деразани тинимсиз дўмбира қила бошладим.

– Ниҳоят, ичкаридан садо келди.

– Ким у? – деган эркакнинг овози эшитилди.

Сўнг аёл кишининг товуши қулогимга чалинди.

– Сенга нима керак?

– Биз йўловчимиз. Сизникидан бошқа борар жойимиз йўқ. Бир оқшом тунайлик. Эртага тонг отмай кетамиз, – дедим ялинчоқ оҳангда.

– Кимсизлар ўзи?

Мен Жийдадан Грознийга бораётганимизни айтдим. Ичкаридагилар индамай қолди. Чироқ яна ёқилгунча бир чой қайнагулик вақт ўтди. Сўнгра гийқиллаб эшик очилди. Учовимиз ҳам ичкарига кирдик. Уйда одам кўпдек эди. Биз кирган бўлмада иккита йигит ўтирган экан. Тегирмончи арпа билан буғдойдан ясалган бўзага жўхори аралаштираётган эди. Эркаклар буни жўхорибўза дейди, қиш кунлари тўпланиб улфатчилик қилишади. Ичкарига бўз бола билан иккита ўрта ёшли одамдан бошқа ҳеч ким кирмаганини кўргач, улар биздан хавфсирамай қўйишди.

Бояги эркаклар бирваракайига:

– Бизга яхшилаб тушунтир, эй бола, қаёқдан келиб, қаёққа кетяпсизлар? – деб сўради.

Мен бор гапни оқизмай-томизмай айтиб бердим. Улар чўчка топширишга бораётганимиздан жирканиб, бурунларини жийирди.

– Шу тўнғизни аравада ташишга уялмайсанларми?! – дея танбеҳ бериб, оғизларига келган шалоқ сўзлар билан бизни ҳақоратлай бошлашди.

Ҳамроҳларим ўзларини ҳимоя қилар эди.

– Ахир бу иш бизнинг ихтиёримизда эмас-ку! Бошлиқнинг буйруғига бўйсунмай кўринг-чи! – дея ўзларини оқламоқчи бўларди.

Охири анави кишилар бир оз инсофга келди.

– Яхши, бўлар иш бўлибди! Бўзадан олинглар! Бу ёққа келганларингни, бизни кўрганларингни оғиздан чиқара кўрманглар! Агар кимгадир бу уйда биз билан бўза ичган-

ларингни айтсанглар, кейин ўзларингдан кўринглар! Тушундингларми?! — дея таъкидлади улар.

Буларнинг кимлигини ўйлаб ўзимча шубҳалана бошладим. Тоғу тошлар орасида яшириниб юрган қочоқлар бўлса керак, деб тахмин қилдим. Оқшомлари исиниб олиш, бўза ичиш учун тегирмонга келишса керак. Биз буларнинг устига келиб қолибмиз. Мен бетоқат бўла бошладим. Ҳамроҳларимнинг бўза ичгиси келаётган бўлса-да, аммо уларнинг юрагига ҳам гулгула тушиб қолди. Уй эгалари бизга устмауст бўза узатар, имо-ишоралар билан тезроқ кетишимизни ўтиниб сўрар эди.

Шундай қилиб, тегирмончиникида кўноқ бўлолмай, қирчиллама қаҳратонда зим-зиё тунда яна йўлга тушдик. Ташқари ниҳоятда совуқ, қоп-қоронғи. Бояги ичиб олган бўза вужудимизни илитиб, жонимизга ора кирди.

Кичик довондан бир амаллаб ўтдик. Ундан кейин бепоян далалар ястаниб ётарди. Шерикларим ҳам бу жойларни яхши билишмас экан. Грознийга борадиган сўқмоққа тушиб олсак бас, марра бизники. Ниҳоят, ўша сўқмоқни топдик шекилли. Ой чиқди, атроф ёришиб кетди. Бир маҳал ён тарафдан ғалати товуш эшитила бошлади. Кўп ўтмай, бир тўп қашқир изимиздан етиб келганини кўрдик. Отлар кишнаб юборди, ҳуркиб аравани олиб қочди. Чўчқалар жон аччиғида чийиллай бошлади. Қонхўр махлуқлар қувиб келаётганини отлар ҳам олдиндан сезиб қолган эди. Отлар тинмасдан пишқирар, кишнар, қора терга ботиб қочиб борарди. Чўчқаларнинг чийиллаганини эшитган бўрилар эса борган сари бизга яқинлашарди.

Шу алпозда қашқирлар аравага яқинлашиб, биз билан мусобақалашгандай ёнма-ён чопиб бораверди. Кўрқиб кетган отлар эса жон талвасасига тушиб қолган эди. Биз бор овозда отларга жўр бўлиб қийқиришар, тизгинни аранг тутиб борар эдик. Арава ағдарилиб кетса нима бўлади дея жоним ҳалқумимга келганди. Бир пайт нохос қўлимга илинган таёқни олдим-да, аламдан чўчқаларни бор кучим билан савалай бошладим. Урганим сари улар баттар авжига чиқар, дунёни бошларига кўтариб чийиллашарди.

Бўрилар билан пойга — ўлим ва ҳаёт орасидаги кураш узоқ давом этди. Тонг оқариб келарди. Худонинг бизга раҳми келдими ёки ҳали ризқимиз узилмаган эканми, ҳар

қолда, бўрилар бизга хужум қилмади. Улар аста-секин орқада қола бошлади, охири умидларини узиб қайтиб кетди. Биз омон қолдик...

Тонг саҳарда рус овули Грознийга етиб бордик. Кўчада қувончимизга шерик бўладиган, ўпкамизни босиб кўядиган инсон зоти учрамасди. Катта мусобақадан ғалаба билан қайтгандай суюнар эдик. Отлар аравани аранг судраб борарди. Тўнғизларнинг ҳам уни чиқмай қолганди.

Мен ўзимча: “Энг муҳими, тезроқ шу чўчқалардан қутулиш керак. Битта-яримта қариндошим кўриб қолса, худо урди деявер, мени чўчқабоқар экан, деб бутун Шакарга шарманда қилади”, дея ҳадиксирардим.

Бир амаллаб чўчқаларни кушхонага топширдик, ҳамроҳларим арава билан Жийдага қайтди. Мен эсам киндик қоним тўкилган Шакарга қараб яёв йўлга тушдим.

ОДАМ ЎЛДИРМОҚНИ КЎЗЛАБ...

Қирқ учинчи йилнинг феввалида оиламиз бошига катта мусибат тушди. Ўшанда биз Жийдада гувалақдан қурилган, ярми нураб тушган, аввал клуб бўлган эски уйда яшар эдик. Ўзимизнинг молхонамиз бўлмаганидан қишда биттагина сигиримизни раиснинг рухсати билан колхознинг кўрасида сақлардик. Сукра номли сигиримиз бутун оиламизни боқарди. Уни мен ҳеч қачон унутмасам керак. Бу говмушни ғунажин пайтида, энди уруш бошланган кезлари қариндошларимиз энчи қилиб берган эди. Шу сигир бўлмаса тўрт бирдек гўдак шак-шубҳасиз оч қолардик.

Ёз келишини сабрсизлик билан кутардик. Ҳар баҳорда Сукра бузоқларди. Қишда эса кун бўйи колхоз оғилхонасининг ёнидан жилмай ёлғиз умид-тилагимиз бўлган Сукрамизни суву ем-хашагидан хабар олиб, кўни-кўшниларимиздан ортиб қолган овқатми, ювиндими бўлса, унга ем қилиб берардик. Ёз келиши билан оғзимизга оқ тегиб, қатиғу келагай, ўғизу қаймоққа тўямиз дея хаёл суриб, ғала-ғовур қилиб ўтирардик.

Ўша совуқ қиш куни тонг саҳарда туриб колхоз оғилидаги сигиримиздан хабар олиб келиш учун борганим ҳечам эсимдан чиқмайди. Ҳаммадан бурун оғилга ўзим борардим. Подачилар бу маҳалда уйғонмас эди.

Тонгда туриб келсам, сигир йўқ, боғланган жойи бўм-бўш. Шохига бойланган арқон остонада чуваланиб ётарди. Оғилхона эшигининг ярми синиқ бўлса-да, кечаси қулфлаб қўйиларди. Оқшомда сигирлар бошбоғидан бўшалиб кетса, ташқарига чиқа олмай, оғилнинг бирор бурчагига бориб туришарди. Дастлаб сигир бўшалиб кетган бўлса керак, деб ўйладим. Бирор бурчакда тургандир, гўрга борармиди... Оғилни бир неча марта айланиб чиқдим, лекин сигирни тополмадим. Шундан сўнг сомон уюми устида ухлаб ётган қоровул томон югурдим. У тайинли жавоб бера олмади.

– Балки бўшалиб, ташқарига чиқиб кетгандир, – деди мужмал оҳангда.

Ичим туз сепилгандай ачишиб кетди. Сигир юриши мумкин бўлган барча сўқмоқларни обдан кўздан кечирдим. Моллар тўпланадиган, ҳар куни сув ичадиган жойларини, пастбаланд тепалик ва сойликларни роса изладим. Ахир қандай қилиб мол тонг саҳарда оғилдан чиқиб кетиши мумкин?

Бошимизга катта бало келганини тушундим. Сигир ўғирлангани аниқ эди. Онамга хабар бериш учун уй томон чопдим. Ўша дамда ёруғ дунё биз учун қора тунга айланди. Молимизнинг ўғирланганига шубҳа қолмади. Юракни музлатиб юборадиган бундай совуқ хабарни эшитган онам, укаларим нима қилишини билмай мунгайиб йиғлаб ўтиришарди. Ҳеч кўпиртирмай айтганда, бу нохуш воқеа биз учун оғир фожа бўлди. Гўё кунимиз битиб, умримизга нуқта қўйилгандек туюларди.

Бири биридан кичик тўрт нафар норасида, шундоқ ҳам мисли кўрилмаган азоб-уқубатларни бошидан кечираётган онамиз, эридан айрилиб, бизни қора тортиб келган амма-миз Гулша опанинг ҳолига энди маймунлар йиғлайдими?

Эрлари фронтга кетган қўшни аёллар тўпланиб келиб, бизга қўшилиб ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлашди. Нолаларини худо эшитадигандай бор овозда қарганиб-қарганиб йиғлашди. Ўша пайтдаги аёлларнинг аҳволини кўз олдимга келтирсам, ўпкам тўлиб кетади, кўзларимда ёш филтиллайди. Оиланинг энг каттаси бўлганимдан кичикларга ғамхўрлик қилиш, уларни ёмон кўзлардан асраб, қанотлига қоқтирмай, тумшуқлига чўқитмай ўстириш менинг бурчим ҳисобланарди. Шуларни ўйлаб, қандай бўлмасин ўғрини топиб, лозим бўлса, ўлдириш керак, деган қатъий қарорга келдим.

Шундай хаёл билан тракторчи кўшнимиз Темирбекнинг олдига бордим (90-йиллари Таласдаги қариндошлардан унинг вафот этганини эшитдим, худо раҳмат қилсин!). Темирбек иккимиз иноқ эдик, ўтган куздаги шудгорлаш чоғида унга ёрдамчи, яъни сув ташувчи бўлиб ёнида юрганман. У пайтлар Темирбек овулимиздаги ягона тракторчи эди. Тракторчи каби трактор ҳам овулда биттагина эди. Бутун бошли бир овулнинг кўз тиккан нажоткори шу трактор эди. Ангорнинг у бошидан-бу бошига боргунча радиаторнинг суви қайнаб тошиб кетар, уни совуқ сув билан тўлдириб туриш менинг вазифам эди. Сувни олишдан челақларда ташиб келтирардим. Ишим ниҳоятда оғир эди. Темирбек иккимизга шудгорлаш ишониб топширилгани, шу туфайли тирикчилигимиз ўтаётгани учун ўзимизни аямай ишлардик. Бунинг устига, у “бронь” билан фронтдан олиб қолingan эди. Овулдаги далалар ҳайдовсиз, трактор эгасиз қолмаслиги учун катталар уни жангу жадалдан асраб қолди.

Ўша куни алам устида қоним қайнаб, ғазабга миниб, бошимни қаерга ураримни билмай Темирбекнинг уйига жўнадим. Бордим-да, салом-аликка ҳам тоқат қилмай милтиғини сўрадим. Унинг ов милтиғи борлигини билар эдим. Гоҳида бошқа овулнинг ерларини ҳайдаётганимизда ёқилғи тугаб, бекорчи бўлиб қолардик. Шунда у милтиғини олиб чиқар, дуч келган ўлжани отиб, эрмак қилардик.

Уйига кириб борсам, у бетоб бўлиб ётган экан. Иситмаси кўтарилиб кетган, вужуди оташдек ёнар, аҳволи оғир эди. Сигиримиз ўғирланганини аллақачон эшитган экан.

Авзойим бузуқлигини кўриб:

– Ол, олавер! Ана у ерда, шифтда осиглиқ. Ўқ халтаси ҳам ёнида. Оғриб, буйтиб ётиб қолмасам, у аблаҳни топиб, ўзим отиб ташлар эдим! – деди тишларини ғижирлатиб.

Ўқ халтани елкамга осганча милтиқнинг белидан тутиб, юрагимда қасос ҳисси жунбишга келиб, Темирбекникидан чиқдим. Бутун хаёлим фақат ўч олишдан иборат эди. Қандай қилиб бўлса-да, ўғрини топган жойимда шартта отиб ташлайман деган ният билан бошим оққан томонга кетдим.

Ўғри сигирни етаклаб барибир узоққа кета олмайди деган фикрда эдим. Ахир сигир жонивор от каби илдам юра олмайди. Ўғри кундуз куни одамлар кўзига кўринмаслик учун бирор пана-пасқам жойда қоронғи тушишини кутиб,

яшириниб ётади. Мен пана-паскам жойларни тинтиб чиқдим. Бундай пайтда киши ҳар хил хаёлларга борар экан. Молни панароқ жойда ҳамтовоқлари билан сўйиб, кечгача дам олайлик дея ухлаб ётган бўлса ҳам ажаб эмас. Ўғри изидан қувиб борадиган эркак киши йўқлигини ҳам ҳисобга олган бўлса керак. Бу хаёл нафратимни баттар кўзгаб юборди.

Милтиқни шиқирлатиб, отишга ҳозирлаб, ўғри нечта бўлса ҳам ҳаммасини отиб ўлдираман, деб ўйлардим.

Дала-даштни, тоғу тошларни, пасту баланд жойларни қолдирмай қидириб чиқдим. Боши айланган Мажнундек охири қаёққа бораримни билмай, дуч келган тарафга наридан-бери бориб келавердим. Ҳаво совуқ бўлганига қарамай совқотмасдим. Совуқни ичимдаги ғазабим илитгандай бўларди. Томоғим қуруқшаб, қор олиб ялаб-ялаб қўяман. Укам иккимиз алиштириб киядиган ягона этигимни ҳам аямадим. Орқа-олдимга қарамай ҳаллослаб югурдим.

Бир маҳал этигим чок-чокидан сўкилиб кетди, оқшом чўка бошлади. Шубҳали кимсани топа олмадим. Бу ёруғ оламда фақат мен бордай, бу кўҳна дунёда бир шўрпешона ёлғиз мендек, аҳволим забун эди. Теварак-атрофда зоғ учмайди. Узоқларга чўзилиб кетган жонсиз тоғлар, дов-дархтсиз теп-текис далалар мўлтираб тургандек туюларди. Яқин орадан на ўғрининг, на сигирнинг садоси эшитилди. Из ҳам йўқ! Узоғу яқинда ҳеч нарса кўринмасди.

Шунда менинг калламга ўғрилар говмишни олиб, гўппа-гўғри Жамбулга қараб йўлга тушган бўлса керак, деган фикр келиб қолди. У ёқда молни сўйиб, гўштини сотишади. Бу хаёл фиғонимни фалакка чиқариб юборди. Чиндан ҳам шундай бўлмаса гўрга эди... Кўп ўйланиб ўтирмай, шаҳарни мўлжаллаб йўлга тушдим. Тун бўйи тинмай югурсам, Жамбулга эрталаб етиб боришим мумкин. Мен шунисига ҳам рози эдим.

Шерлигим тутиб, таваккал қилиб тоғ этагидаги катта йўлга — шаҳар йўлига тушдим. Шаҳарда қиладиган ишимни ўйлай бошладим. Бозорни ахтараман, барча гўшт дўконларини тинтиб, сигиримнинг терисини топаман. Терисини топсам, бас, ўғрининг кимлигини кўзидан билиб оламан. Сўнг қассобхонанинг орқасига судраб чиқиб отиб ташлайман, вассалом!

Милтиқни маҳкам ушлаб шитоб кетиб борардим.

Қаттиқ ўйга толганим боис текис майдонда келаётган эшакли оқсоқолни ҳам пайқамай қолибман. Унинг бошида ранги ўнгиб кетган чарм телпак бор, ўзи ғарибона бир кўри-нишда эди. Бу мискин чолнинг соқолини изғирин тортқилаб ўйноқлар, тўрт оёғи ерга тегиб-тегмай пилдираб келаётган эшак хийла чайир кўринарди. У овлоқ бир мозордан чиққанга ўхшарди. Йўлимиз туташ чиқиб қолди. Хаёлим қочганидан саломни ҳам унутибман. Қайғуга ботганим аниқ эди. Ёнидан ўтиб борарканман, қария менга ўтирилди.

— Бирпас тўхтагин, ўғлим! Бировни ўлдирмоқчисан, шекилли, — деди дабдурустдан.

— Ҳа! — дедим тап тортмай. — Ҳа, ўлдираман!

Биз юзма-юз бўлдик. Бир-биримизнинг кўзимизга тик қарадик. Унинг юзида кишини ўзига тортувчи бир илиқлик, меҳр бор эди. Кўзлари маънодор, очиқ чехраси мафтункор эди. У бошини эгиб салом берди. Мен баттар хижолат бўлдим.

— Ундай бўлса, бир оз шошма! Гапимни эшит, ўзингни босиб ол. Хўш, нима учун одам ўлдирмоқчисан?

— Эрта-индин туғадиган сигиримизни ўғирлаб кетди. Оилада тўртта боламиз. Энг каттаси менман. Онам билан аммам касалманд...

— Ҳа, шундайми? Ёмон бўлибди, жуда ёмон бўлибди! Бироқ, гапимга қулоқ сол! Ўч — ёмон нарса. Қарғиш урган ўғрини ҳам ўлдиришни хаёлингдан чиқариб ташлашинг керак.

Барибир газабимдан тушганим йўқ. Бақриб юборайин дейман-у, ўзимни зўрга босиб турибман.

— Тушуниб турибман, болам, — деб сўзида давом этди оқсоқол. — Ҳақиқатан ҳам, аҳволларинг оғир экан. Мендек кекса одамнинг гапини ерда қолдирма, ке қўй, ўшани ўлдирма! Бундай ишни хаёлингга ҳам келтирма! Уйингга қайт! Бу ҳаётда номардлик қилган одам шак-шубҳасиз жазосини олади! Гапимга ишонавер! Жазо ҳар доим жиноятчи билан бирга юради. Бирга ётиб, бирга туради. Сен ҳозир уйингга қайтиб, ўғрини ўлдиришни хаёлингдан чиқариб ташласанг, охир-оқибат бахтли бўласан. Бахтнинг ўзи сени излаб топади. Сен мени шунчаки вайсақилик қиляпти, деб ўйлама. Вақти-соати келиб менинг гапларимни эслаб, тўғри айтганимни тушунасан. Уйингга қайт, қароғим! Онангга

бориб менинг гапларимни айт. Мен ҳам ўз йўлимда давом этайин. Биров сенга ёмонлик қилса-да, уни ўлдиришни ҳеч қачон ўйлама!

Оқсоқолнинг гапларини эшитиб, индамай орқамга қайтдим. У эшагини йўлга солиб илдам жўнаб кетди.

Қағ этган қарға, қуқ деган қузғун учмас бийдай далада шалпайиб, бўшашиб, бояги ўю хаёлларим парчаланиб, ноилож милтиғимни елкамга осиб олдим. Энди унинг менга кераги йўқ эди.

Қуёш қизариб, ҳайдалмаган, оппоқ қор тўшалган дала-лар устида оҳиста ботиб борарди. Не қиларимни билмай, астойдил бақириб, ўкириб-ўкириб йиғладим. Йиғидан бутун вужудим титрарди. Аччиқ кўзёшга бетимни ювиб, танам оғирлик қилгандай оёғимни зўрға судраб босардим. Этигим яроқсиз ҳолга келиб қолган, оёғимга аранг илашиб борарди. Қаршимда каттакон гулхан ёнаётгандек бўлиб кўринар, ҳайқирганча ўша ёққа қараб гапириб кетавердим...

Елкамда ўғридан ўч олиб, уни отиб ташлаш учун олиб чиққанам зилдек оғир милтиқ осилганча солланиб келарди...

ҚОРАХАТЛАР

Шакар — кўкка елка тираган Манас тоғларининг этагидаги ёйиқларда жойлашган. Овулни оппоқ қор ва кўм-кўк музлар қоплаган қоялар ҳалқаси қуршаган.

Отамнинг уруғ-аймоғи шу Шакарда туғилиб, шу ерда умргузаронлик қилган. Қариндош-уруғларимиз кўп эди. Улар қаторида биз ҳам кўп яхши-ёмон кунларни бошимиздан ўтказдик. Уруғ-аймоғимизнинг ёрдами билан пешонамизга ёзилган кунимизни кўриб, насибамизни териб едик. Уруш йилларида уларнинг ёнида бўлдик. Шакардаги мактабда ўқидим. Отамнинг туғишган эжеси Қорақиз опамнинг уйида турдик.

1942—43-йилнинг қиши, уруш азоби барчани бирдек эзиб, ажал уруғини уфуриб турган оғир кунлар. Бу даврнинг азоб-уқубатини мен билан тенгдош болалар кўп чекди. Овулдаги ишга яроқли, куч-қуввати бор эркакларнинг бари урушга кетган. Аммамнинг куёви Дўсали поччам ҳарбий хизматта сафарбар этилган бўлса-да, фронтга бормай, меҳнат батальонида ишлаб юрган экан. Қўлидан иш келган эркак зоти борки, барчаси аскарликка олиниб, қурол-яроғ

заводлари ёки бошқа бир оғир тармоқда ишлашар, ер кавлаб, окоп қазिशар экан. Айримлари тош, тупроқ ташимоқ учун Магнитогорск шахрига кетган. Меҳнат батальонидаги шарт-шароит жуда оғир бўлган. Ётар жойнинг тайини йўқ, дуч келган хўракни еб, кун кечиришган.

Гапни чўзмасдан, мени қандай қилиб колхозга солиқчи-финагент қилишгани тўғрисида ҳикояни бошлайин. Солиқчи бўлишдан аввал колхозда олти ой “ёзувчилик” ҳам қилганман. Бу мустақил ҳаётга қадам қўйиш йўлидаги атак-чечак тажрибаларим эди.

Қандай қилиб мени колхозга котиб-хатчи қилиб олишди?

У пайтда колхоз раиси шу ерлик чўпон Турдибоев Қобилбек эди. Раҳматли дунёдан ўтиб кетди.

Ўшандаёқ у олтмишдан ошиб қолганди. Ниҳоятда меҳнаткаш Қобилбек акани қўй боқиб юрган еридан чақиртириб, раислик курсисига ўтқазиб қўйишган. У отасининг исмининг илк тўрт ҳарфини “Турд” деб ёза олар, имзо чекиши лозим бўлса, ўша тўрт ҳарфни ёзиб қўл қўярди. Унга рус тилини билган, хат-саводи чиққан бир ёрдамчи керак эди.

Мен эса ўз вақтида Фрунзе, сўнгра Москвада ўқиб, хат-саводим чиқиб қолган, рус тилини ҳам бинойидек билман. Бу имкониятларим мени ўша пайтлари билимдонлар сафига қўшар эди.

Қобилбек ака ҳеч кимдан маслаҳат сўраб ўтирмай, дарров мени ҳузурига чақиртирди. Уйга келишдимми ёки мактабдан олиб кетишдимми, буниси эсимдан чиқибди. Ҳайтовур, қидириб келган чопар мени отига мингаштириб:

– Сени раис чақиряпти! – дея Қобилбек аканинг ҳузурига олиб борди.

Раис менга синчков назар солиб:

– Хў-ўш, қани айт-чи, неча ёшдасан? – дея сўради.

Ўшанда мен ўн тўрт ёшда эдим. Бироқ мен:

– Ўн беш ёшдаман, – деб жавоб бердим.

– Э-э, баракалла, ўн беш ёшимда мен бир қўра қўйни эплардим. Саводинг чиққанми?

– Ҳа, чиққан.

– Унда, бўлди! Колхозга хат-саводли, одобли қодир бола керак. Сендан бошқа ҳеч ким йўқ. Ҳамма фронтга кетган. Фақат ишга ярамайдиган қари-қартанглару бола-бақралар-

гина қолди. Хайриятки, сен бор экансан. Ўқишингни ташлаб, хат-пат ёзадиган котиб бўласан. Маъқулми?

У пайтларда бундай таклифларга тезда жавоб берилмас эди. Айтишлари биланоқ розилик бермасдан, талашиб-тортишиб, масалани пайсалга солиб, сўнгра “ўйлаб кўриб, эртага жавоб берайин” дейиш керак эди.

Биз бўлсак улуглар — Қобилбек ака каби инсонлар ҳар доим тўғри сўзлайди, уларнинг айтганидан чиқмаслик керак, деган қоида асосида вояга етганмиз.

— Яхши, ишлаб кўрайин-чи, балки эплаб кетарман, — дедим.

Уйга келишим билан Қорақиз аммам, бу ишдан хабардор бўлса керак, дарров мени сўроққа тутди:

— Ҳа, болам, улар нима дейишди?

— Овулга котиб бўл деди, мен маъқул дедим.

— Ундай бўлса, дарров иш бошла! — деди аммам. Ичида мен билан фахрланаётган эди шекилли.

Туғишган акаси — отам репрессияда отилиб, сиёсатнинг ёзиқсиз қурбони бўлган. Шу боис “халқ душмани”нинг оиласи дея бизни гуноҳкор сановчилар ҳам кўп эди. Шундай бир шароитда ўн тўрт ёшдаги ўспириннинг муҳим лавозимлардан бирита ўтириши ғурурланадиган бир воқеа бўлди. Замон шунақа эди-да.

Колхоздаги хатчилик вазифаси менинг ҳаёт тарзимни ўзгартириб юборди. Бу амални бажариш менинг хаёлимга ҳам келмаган, тайёргарлигу тажрибам ҳам йўқ эди. Қисматдан қочиб қутулиб бўлмайди, бир зумда оғир ҳаёт билан юзма-юз келдим. Мен халқ тирикчилигига онд барча статистик ҳисоб-китобларни тўплаб, уларни ёзиб, йилномаларни, ҳисоботларни, протоколларни, актларни тузиб чиқишим керак эди. Ҳисоб-китоб, чорвачилик ва деҳқончилик ишларининг барчаси овул кенгаши томонидан бошқариларди. Юқорининг ҳар бир кўрсатмасини, халқнинг барча талаб-эҳтиёжларини ёш бошим билан ёзиб, тайёрлаб, керакли жойга етказиш менинг асосий вазифам эди.

Овулдаги машаққатли ташвиш — солиқ йиғиш ҳам менга юкланган эди.

Августнинг охири, сентябрнинг бошида колхознинг менадан олдинги солиқ йиғувчиси ҳам аскарликка олиниб, фронтга жўнади. У урушдан қайтиб келмади, ўққа учиб кетди...

Шунда овулга бир ярадор аскар келди. У ҳасса билан юрарди. Ўшани хатчи қилиб олишди. Оқсоқ бўлса-да, майдон кўрган, хат танирди. У кишига хатчиликни топширдим. Мен эса солиқ йиғувчилик вазифасини давом эттирдим.

Солиқ деганимиз ўша даврнинг энг машмашали, энг муҳим тадбири — уруш солиғи эди. Бу билан давлатнинг харажати қопланарди. Ҳар бир дов-дарахт, экин-тикин учун солиқ тўламоққа мажбурсан, бошқа йўл йўқ! Бева-бечоралар, ночор ва қашшоқ кишилар оғир аҳволларини баён этиб, қанча дод-вой қилсалар-да, ҳеч бири бу солиқдан қутула олмасди. Солиқнинг миқдори расмий тартибда юқоридан белгиланарди. Мен уни халқдан йиғиб, қайтадан ҳисоб-китоб қилиб солиқ бошқармасига ўтказардим. Солиққа доир барча ҳужжатларни тайёрлаб, пулни ундириб олганимдан сўнг, ўша кишига қўл қўйдириб, икки нусхада тилхат ёзардим. Тилхатнинг биринчи нусхасини солиқ идорасига, иккинчи нусхасини ўзимнинг журналимга тикиб қўярдим.

Янги ишга анчагача кўника олмай юрдим. Борган ерингда пул талаб қилиб, “берсанг-чи, бер” деб қистайсан, ҳамманинг кўзига ёмон кўринасан.

Ўша пайтда молиявий инқироз кучайиб, пулнинг кадр-сизланиши тобора ортиб борарди. Қоғоз пуллар қопчиғимга ҳам сиғмас, гоҳида шамолда учиб кетиб, бошимни қотирарди. Бир пуд жўхорининг баҳоси 3000 рубль. Колхозда ишлаган бир ишчининг ойлик маоши эса 50 рубль эди.

Одамлар топганини, қўлга илинган нарсани бозорга олиб бориб пулларди. Иложи йўқлар энг сўнгги молини ҳам сотарди. Уруш солиғидан қутулиш учун эл егулик картошкаю жўхорисини бозорга элтиб сотар, ақчасини олиб келиб менинг юзимга улоқтирарди. Бизнинг аймоқда қўлга илинадиган неки буюм бўлса, Жамбулдаги Авлиёота бозорида сотилиб кетди.

Энди ўйлаб кўрсам, ўша пайтларда халқнинг сабр-тоқати, фидокорлиги ҳақиқатан юксак экан. Бугунги одамлар шундай қийинчиликларга дуч келса, дарҳол кўчага чиқиб бор арз-додини дастурхон қилади, халқ орасига гулгула солади. Уруш маҳалида одамлар очликдан тишининг кирини сўриб ўтиришса-да, мажбурий уруш солиғини тўла-маслик уларнинг хаёлига ҳам келмас эди.

Бу хизмат мен учун ақл бовар қилмас сабоқ бўлди.

Ҳаётни кузатар эканман, ҳар бир уйдаги қийинчиликини, одамларнинг сабру чидамини ўз кўзим билан кўриб, барчасига гувоҳ бўлдим. Ўзим ҳам шундай оғир шароитда яшадим. Улардан ақча олмоқ мен учун бориб турган азоб эди. Йўқ, мен буни белнинг қуввати эканлигини, моддий бойлик эканлигини ўйлаган эмасман. Фақат бир нарсани — пешона тери, оқ кўнгил, покиза ният билан топилган пул бўлгани учун қутлуғ бир ишларга сарф этилиши керак, деб ўйлардим.

Кун бўйи машаққатли юмуш билан машғул бўлиб, кетирсин чироқ ёқилгандагина оқшом бўлганини ҳис этардим.

Қорақиз аммам мен учун жонини жабборга берарди. Шакар билан Арчалида ўша кезде етти юзга яқин хонадон яшар эди. Ҳозир балки мингдан ошгандир. Мен бу икки қишлоқда боғлам-боғлам пулларни санаб олиб, ҳужжатларни тўлдирардим. Қоғоз пулларни санаб, саралаб тахлаш керак эди. Тўплаган пулларимни ўз вақтида тийинигача санаб, банкка элтиб топширардим. Банк эса район марказида эди. Банкка пул билан бирга ҳужжатларимни ҳам топширар эдим. Улар менга солиқни топширганлигим ҳақида ҳужжат-квитанция ёзиб беришарди.

Районда молия бўлими бўларди. Мен тўғридан-тўғри ўша бўлимга бўйсунардим. Бир неча хонадан бўлак ҳеч нарсаси йўқ пасқам бинода ўтирамыз. Транспорт танқислигидан ходимлар бир овулдан иккинчи овулга от билан борарди. Колхознинг отлари уруш йиллари ориқлаб, кўтарам бўлиб қолган. Ўша замоннинг оғир шароити отлар ҳаётига ҳам ўз таъсирини кўрсатган, улар озиб-тўзиб кетган, ем нари турсин, тузук-қуруқ хас-хашак ҳам етишмас эди.

Мен ўз ишимга астойдил киришиб, бора-бора кўни-киб кетдим. Ақчалар билан ҳужжатларни санаб, эртанги кунга ҳозирлик кўрардим. Тонг саҳарда туриб йўлга тушардим. Тушгача район марказига етиб борайин деб ошиқаман. Улгурмасам, ҳисоб-китоб қилгунча кеч кириб, орқага қайтмоғим қийин бўларди. Уйга ета олмай йўлда тунаб қолган вақтларим ҳам кўп бўлган. Бундай пайтлари эртаси куни аранг Шакарга етиб келардим. Энг муҳими, маблағни ўз вақтида банкка топшириш эди.

Одатдагидек, бир куни яна йўлга чиқдим. Қорақиз амман мени кузатиб, сафархалтамга яримта кўмоч солиб кўйди. Қишнинг қисқа куни эди. Ҳаво у қадар совуқ эмас, устимда енгил “елпиғич” шинель бор. У жуда узун ва бе-сўнақай эди. Узунлигидан отнинг эгарини ҳам беркитар, кўлим эса кўринмасди. Оёғимда этик, бошимда телпак. Хур-жунда оғзи боғлиқ халталар тўла пул...

Йўлни яхши биламан. Манзилга тезроқ етиш учун катта йўлдан эмас, яқинроқ эски йўлдан кетишга қарор қилдим. Грознийдан Кировкага қараб кетмоқдаман. Бу теварак-атрофда жойлар русча номланган. Банк Кировкада. Шакардан йўлга чиқиб, тоғ этагидан юриб, кенг далага тушдим. Кун кўтарилиб, чошгоҳ бўлиб қолган. Тўрт тарафимда кўрқинч-ли дарадан бошқа ҳеч нарса йўқ. Отни ўз ҳолига кўйиб, беташвиш кетиб бормоқдаман.

Катта миқдордаги пулни отга ортиб, ярим-ёлғиз йўлга чиқиш ҳақиқатан ҳам хавfli эмасми? Пул бор жойда эҳти-ёткор бўлмоққа мажбурсан. Ҳозир эса катта миқдордаги пул ўқ ўтмайдиган махсус машиналарда ташилади. Хавфсизлик-ни таъминлаш учун тегишли чора-тадбирлар кўрилади. Бироқ ўша даврда бурнининг мишиғини арта олмайдиган болага фронт учун тўпланган ақчани топшириб, ўламса отга миндириб, район марказига юборган раҳбарлар ҳечам ёмон-ликни ўйламаганлар. Боиси — ўша замонда элнинг нияти, кўнгли шунчалик тоза, шунчалик покиза экан!

Шу алпозда ҳар доим юрадиган илонизи сўқмоқ бўйлаб катта йўлга қараб кетмоқдаман. Ўз-ўзимча хиргойи ҳам қилиб кўяман. Тасодифан қаршимдан бир одам чиқди. Ер-дан чиқдим, осмондан тушдим, билмай қолдим. Боиси — атроф бийдек дала, илон ўрмаласа кўринади. Ҳеч бир шарпани пайқамаган эдим. Қаерда турган экан бу одам? Балки орқамдан эргашиб келаётган бўлса, қайрилиб қара-маганим учун сезмагандирман. Кўриниши ҳам галати: ус-тида увадаси кўриниб турган чопон, бошида малакай тел-пак, оёғида ўрама чориқ. Жағи тортилиб, ичига ботиб кет-ган, ориқдан-ориқ жуссаси ҳилвираб турарди. Урушдан ёки қамоқдан қочган бўлса керак, дея ўйладим. Унга яқинла-шиб борардим. Йўловчини пайқамагандек ёнидан ўтиб кетишни мўлжаллаб кўйдим. У менга гап отмаса, шундай қилардим ҳам.

— Эй, болакай! Хуржунингда нима бор? Қорним оч, ёйишга бир нарса топиладими? — деди бехосдан.

Унинг товушини эшитиб, сесканиб кетдим. Вужудимни қалтироқ босди. Ҳақиқатан ҳам, бу киши очдир, табиийки, хуржунимдаги нарсани емак деб ўйлаётгандир. Уни шубҳалантирмаслик учун хуржунимда нима борлигини айтсаммикан?

— Эй, нега овозинг чиқмайди? Хуржунингда нима бор, деяпман? Картошками ёки жўхорими? Айт, деяпман сенга? Нонинг борми? — деди у баланд овозда.

Мендан эса садо чиқмасди. Нима ҳам дейман? Хуржундаги халталарда нима борлигини айтиб, отни чоптириб кетсаммикан? Ичида картошка ёки жўхори йўқлигини кўриб турибди-ку! Йўқ, мен унга ҳеч нарса дея олмайман. Ишимнинг қондаси шундай.

Ноқулай бир аҳволда қолдим.

Бир томондан кулгили, иккинчи томондан кўрқинчли бир ҳолат эди...

Нима бўлса бўлди деб, тизгинни маҳкам тутганча отни ниқтаб ёнидан ўтиб кетдим. Унинг ҳайқириғи бутун далани тўлдирди:

— Гапимни тушунмадингми? Тўхта дейман! Халталарингни ерга ташла!

Атрофда ҳеч ким йўқ. Учи-қуйруғи йўқ далада жонзот кўринмайди. Бу киши оғзига келган сўзни айтиб, ўспирин бир болани дўқ-пўписа қилиб кўрқитаман, деб ўйлаган. Мен отни устма-уст қамчилардим. Бояги одам орқамдан қувиб келарди. У бўғзи йиртилгудек бўлиб бақирарди. Сўнгра орқамдан тошбўрон қилди. Агар унинг нияти ёмон бўлса, билмайман, бу воқеа қандай тугарди? Орқамдан чопганча тош отиб чарчади шекилли, узала тушиб йиқилди. Бир неча дақиқадан сўнг ялина бошлади:

— Толиқдим. Оч эканлигимни кўрмаяпсанми? Олисдан келаётган бир мусофир йўловчиман...

Ҳамон сас-садосиз эдим. Мени бу оғир аҳволга солган нарса — ақча тўлдирилган халталар эди. Йўқ ёки бор, дея олмай изтироб чекардим. Йўловчи эса баттар аччиқланиб, бор овози билан мени сўқар, қарғарди. Яна қайта-қайта тош отиб, қувалай бошлади. Узоқлашганим сари унинг тоқати тоқ бўлиб, ҳолсизланиб, оёқларини зўрға судраб босарди.

Ета олмаслигига кўзи етди шекилли:

– Ҳа-а, одам бўлмай ўл! Ҳозирдан шундай тошбағир бўлсанг, каттарганингда ким бўласан? Ёмонлигингдан инсон зотига фойданг тегмайди! – дея қичқирарди.

Шу алпозда у мени болахонадор қилиб сўкарди. Ундан кичик бўлганим учун оғиз очиб бир нима демадим. Қочимнинг сабабини тушунтиришим керак эди, чоғи.

Кўп ўтмай отим чопиш нари турсин, ҳатто оёғини босолмай қолса бўладими! Отдан тушиб, белини бўшатдим. Колхоз отларининг барчаси шундай озгин, ориқ эди. Ем-хашак етишмас, тузни эса онда-сонда кўришарди. Шунга қарамай, одамлар ана шу отлар билан жон сақларди. От оёқларини судраганча менга эргашиб келарди. Уни бир оз дам олдиргач, яна миниб олдим.

Шундай қилиб, бу ҳикоям ҳам оёқлади.

Ўша воқеадан ярим аср ўтган бўлса-да, оч кишининг алам билан ёлворган овози ҳамон қалбимда акс садо беради...

Банкка пулни топширганимдан кейин келган йўлим орқали қайтишга кўрқиб, қўшни овулдаги бир танишимизникида ётиб қолдим. Уларга йўлда содир бўлган воқеани айтмадим. Эртага Шакарга қайтганимда ўша одам яна йўлимни тўсиб чиқади, деб жуда кўрқдим. Кўрққанимга қарамай, негадир у билан учрашгим ҳам келарди. Боиси, хуржундаги халталарим энди бўш эди-да. Унга бирор егулик бериб, кеча қочиб кетганим сабабини тушунтириб, халталаримни кўрсатмоқчи бўлдим. Одамларнинг қону жони эвазига тўпланган пулларни халталарга солиб банкка элтиб топширганимни айтмоқчи эдим. Бу ақчалардан бир тийин ҳам олишга ҳаққим йўқлигини тушунтирмоқчи эдим.

Чиндан ҳам унга дуч келиб қолсам нима қилардим? Жамбул бозорида ёки йўл-пўлда тасодифан қаршимдан чиқиб қолса, не қилар эдим? Шундай ўйлар бошимда гўжғон ўйнарди.

Бу воқеа ҳам ўспиринлик хотираси ўлароқ ёдимда қолди. Бийдек даладаги ўша афтодаҳол кишига ёрдам бера олмаганим учун ўзимни койиб юрдим. Бир томондан, жавобгарликни ўйлаб тўғри қилгандирман, деб ҳам қўяман.

Ўша одамни қайтиб учратмадим. У бизнинг атрофдаги овуллардан эмас эди. Ҳар ҳолда, назаримда, у қамоқдан қочган касалманд, ҳаёт шами сўниб бораётган бир бенаво эди.

Кейинчалик Фрунзедаги Қишлоқ хўжалик институтида ўқиб юрганимда ўша одам Жамбул бозори ёки бошқа бирор жойда кўққисдан дуч келиб қолармикан, дея ўйлардим. Худо ярлақаб шундай учрашув юз берса, аҳволни батафсил тушунтириб, ундан узр сўрардим. Айтгандек, ўша одам менинг адабиёт дунёсига кириб, қалам тутишимга ҳам сабабчи бўлган.

Бошимдан кечган оғир кунларни тасвирлаб, бошқаларга айтиб бермоқ учун адабиёт деган сеҳрли бир дунёга киришга тўғри келди. Бир инсон каби бу дунёда кўриб-билганларимни қоғозга туширсам, одамлар наф кўрадилар-ку, деган бир ўй менга таскин беради, юпанч ҳосил қиламан.

Ўша машғум йилларда фронтда ҳалок бўлганларнинг хабари битилган “қорахат”ни шаҳидларнинг уйига элтиб топшириш ҳам менинг зиммамда эди. Мен бу жирканч юмушдан ақл бовар қилмас даражада оғир азоб чекардим.

Колхозда хатчи ва солиқ тўпловчи бўлиб ишлаган кунларим ҳаётий тажрибамнинг ортишида алоҳида аҳамият касб этди. Ўша кўрган-билганларим таъсирида илк қиссаларимни ёздим. “Юзма-юз”, “Сомон йўли”, “Эрта қайтган турналар”, “Жамила”, “Алвидо, Гулсари!” каби асарларим ўша йилларнинг сабоқлари ўлароқ дунёга келган. Буларнинг барчаси болалигимда ўзим бошимдан кечирган оғир кунларимнинг хотиралари, бадий ифодаларидир.

Уруш даврининг воқеалари азоб бергувчи, кишининг юрак-бағрини эзиб юборгувчи ҳикоялардир. Менинг болалигим инсон қалбига ваҳм солгувчи кўрқинчларнинг, чидаб бўлмас азоб-уқубатлару одам боласини эзиб, янчиб ташлайдиган қайғу-аламнинг қоқ ўртасида ўтган.

Орадан анча йиллар ўтгач, Қобилбек ака билан ўтириб Шакарда кечган кунларимизни бир бошдан тушиб эсладик. У киши узоқ яшади. Невара-чеварали бўлди. Қобилбек ака менга оддий бир ходим каби эмас, ўз ўглидек кўриб муомала қилар эди. У киши мени ҳаётда кўп нарсаларга ўргатди. Жуда тажрибали, дили тоза, донишманд одам эди.

Ўша йиллари менинг бўйим ўсмай, тенгқурларимдан анча кичик кўринардим. Ўн тўрт ёшга кирган бўлсам-да, бўйим паст, пакана кўринардим. Ўн олти-ўн етти ёшдан бошлаб бўйга тортдим. Қисқаси, мен жуда кеч ўсдим. Шу боис, отта минишга қийналардим. Отта миниш учун аввал

узангига осилиб, отнинг ёлидан тутганча чап оёғимга таяниб, зўрға эгарга ўтириб олардим. Чап оёғимни узангига қўйиб, ўнг оёғим билан эгардан ошиб, эл қатори отта минган эмасман. Шунданми, отта минмоқ мен учун кони азоб эди. Ҳеч кимда йўқ, ҳеч нимага ўхшамайдиган, қўпол ва узун пальтом ҳам бунга халақит берарди. Шунинг учун ҳам мен бошқаларнинг кўз ўнгида отта минишга ийманардим. Отни чуқурроқ жойга олиб бориб, эгарга сакраб ўтирардим. Қобилбек ака буни сезиб қолибди. У киши индамай келиб, икки қўли билан мени кўтариб эгарга ўтқазиб қўярди.

— Қани, ҳа, де! Ўтирдингми, бор энди, ишингни қил! — деб далда берарди.

Кўп йиллардан кейин икковимиз мен қандай қилиб отта минганимни хотирладик...

Совуқ хабар ёзилган мудҳиш қорахатларни эгасига топширишни ҳам менга Қобилбек ака буюрган. Бу ҳужжатнинг оти “қорахат” эди. Ҳафтада йўқ деганда бизнинг овулга иккита шундай хат келарди. У пайтда шаҳардан бир ҳафтада икки маротаба почта олардик. Фронтдан соғинч ва армон тўла хатлар ҳам жўнатиларди. Одамларга бундай хатларни улашганимда улар чексиз суюнишар, ўлим хабари келганда эса...

Урушда улусимиздан кўп одам қурбон бўлди. Кўплари эса дом-дараксиз йўқолиб кетди.

Қобилбек раис қорахатларни муҳим ҳужжат деб ҳисоблар, шу боис, уни хат-саводли бир киши эгаларига расмий равишда ўқиб бериши керак, дея бу машаққатли вазифани менга юклаган эди.

Овуддан бирор оиллага қорахат келса, оқсоқоллар ҳузурига бориб воқеани тушунтирардик. Улар эса аввал ҳалок бўлган кишининг яқинларини чақириб, бўлган воқеани айтиб, ўзаро маслаҳатлашгач, сўнг мени эргаштириб марҳумнинг уйига боришарди. Мен оила аъзоларига қорахатни ўқиб берардим. Кўни-қўшни, узоқ-яқин қариндошлар тўпланишиб уввос солиб йиғлашар, дод-фарёд кўтаришарди.

Қулоғим бу аянчли йиғилардан битиб қоларди.

Хотин-халаж бир-бири билан ёнма-ён, елка ушлашиб, қўш-қўш бўлиб бўзлаб йиғлашар, эркаklar “бовурим” деб бор овозда ўкириб-ўкириб кўзёш тўкар, ғала-ғовур бошланарди. Мен ҳам тақдиримга тан берган, тушкун ва ўксик

бир аҳволда шу олаговур орасида тошдек қотиб ўтирардим. Ўзимча: “Нима учун қорахатларни доимо мен топшираман? Нега кунора ёмонликнинг хабарчиси бўлиб бировнинг уйига кириб бораман? Нима учун ўша хатни ўқиб берганим етмагандек, бу азоб-уқубатларнинг гувоҳи бўлиб ўтираман?” дея изтироб чекардим.

Овулимиздагилар мени яхши танишарди. Улар менга ёмонликни раво кўришмасди, кимгадир қорахат топширмақ, ўлим хабарини етказмоқ зиммамга юкланган вазифа эканини тушунишарди. Гоҳида ўз ишим билан кўчадан ўтиб кетаётган бўлсам ҳам аёллар менга қараб айюҳаннос солишарди.

– Кирма бизникига! Йўқол кўзимдан! Ҳа-а, қоранг ўчсин! Қани, даф бўл-чи! – дея бақирарди.

Мен нима ҳам қилардим? Вазифамни бажаришга мажбур эдим. Улар эса мудом менга қараб қичқирарди:

– Қачон келсанг, фақат ёмонлик олиб келасан! Уйимизни куйдирасан! Хонумонимизни барбод қиласан!..

Замоннинг менга юклаган оғир хизмати – хатчилик билан солиқ йиғувчилик ёшимга ярашмаган улкан жавобгарликни зиммамга ортиб, ўша пайтлари одамлар ҳаётини издан чиқариб юборадиган мудҳиш вазифани бажаришга мажбур қилган эди...

ЖАЖЖИГИНА ЖОНИВОРИМ

Бу воқеа боя мен сизга айтиб берганим, ёлғиз кетаётиб галати одамга дуч келган йўлда содир бўлган.

Ўша воқеадан сўнг орадан бир неча кун ўтган, бошимдан кечирган машмашани овулдошларимга айтиб улгургандим. Банкдаги касбдошларим, яқинларим қатори Қорақиз аммам ҳам бир балодан қутулганимни билди. Улар менга энди қурол олиб юр, дея маслаҳат бера бошлади. Мен қандай қуролланаман? Пичоқ олиб юрайми?

Темирчилик билан шуғулланадиган бир қариндошимиз менга пичоқ ясаб беришга рози бўлди. Устанинг ишларини кузатиб ўтирардим. У устахонасининг бир бурчагида ётган оддий темирни олди-да, қип-қизил чўғ бўлгунча кўмир чўғида қиздириб тоблади. Ясалаётган хосиятли ханжар мени бу дунёдаги барча бало-қазолардан асраб қоладигандай, унинг атрофида ўралашаман. Темир бўлаги бир неча бор

болгаланиб, қиздирилди. Уста аввал ханжарнинг тигини то-
бига келтирди. Сопини яшаш эса янада оғир кечди. Хуллас,
мен ханжарли бўлдим. Бироқ уни олиб юриш ноқулай, қай
шаклда белимга тақмайин, эплолмасдим. Қайтамга, тиғи
қўлимга, чотимга тегиб кетиб, мени душмандан ҳимоя қилиш
нари турсин, ўзимни кесиб кетадигандай бесўнақай эди.

Қорақиз аммам ҳам буни пайқаб, тақиб юришимга уна-
мади. Бироқ, мен доимо уни ёнимда олиб юргим келарди.
Кечаю кундуз ханжаримдан ажралгим келмас, унда қан-
дайдир бир сир бордай эди. Кўчада юрганимда одамлар уни
кўриб турадиган қилиб тақиб юришни истардим. Хаёлимга
овулдошларим белда осиглиқ ханжаримни кўриб: “Ие, бу
бола пешона теримизни тўкиб топган пулимизни яхши
қўриқлар экан-да”, деб ўйласалар керак, деган болаларча
хомхаёл билан гердайиб қўярдим.

Охири ханжарни ақча халтамга солиб юрадиган бўлдим.

Ҳозир ўша хатти-ҳаракатларимни, кўққисдан душман
хужум қилиб қолса ханжаримни олиб, унга қарши қандай
ташланишни ўйлаганларимни эслаб кулгим келади. Аввал
халта боғичини ечиб, оғзини очиб, ундан сўнг ханжарни
олиш керак эди. “Йўлтўсарлар қўл қовуштириб турадими,
аҳмоқ!” деб мулзам қилган одамга дуч келмаганимга шукр
қиламан... Шу тариқа мен ханжарни ёнимда ўзимга шерик
қилиб олиб юравердим.

Ўша нотаниш одам билан бўлган воқеадан кейин йиғилган
солиқни қўшни овулдаги алоқа бўлимига топшириш ҳақида
кўрсатма келди. Энди, Грознийга қатнаб қолдим. Грозний эса бизга
Кировкадай узоқ эмас. Бу ердаги аҳолининг кўпчилиги руслар
бўлиб, алоқа бўлимида ҳам фақат рус аёллари ишларди.

Ёз кунларининг бирида одатимга кўра халтани ақчага
тўлдириб, алоқа бўлимига жўнадим.

Доимгидай темир йўл бўйлаб, Маймоқни кўзлаб кетиб
борардим. Ёзнинг кўнгилни кўтарадиган ҳавосидан маст бўлиб,
ўзимча ҳордиқ чиқаргандай, отнинг жиловини бўш қўйиб
кетардим. У юришга эрингандек мудраганча одимларди.

Бехосдан чақалоқнинг йиғисига ўхшаш бир товуш куло-
ғимга чалингандай бўлди. Янги туғилган боланинг ингала-
шига ўхшаш бу овоздан сергак тортдим. Ҳайрон бўлганча
атрофга аланглаб боқдим. Бийдек далада одам зоти кўрин-
маса, бу бола қайдан пайдо бўлади?..

Диққат билан кулоқ тутсам, боланинг овози қалин ўсган бурган ўтнинг орасидан чиқаётгандай. Ўша томонга қараб кетган ёлғизоёқ сўқмоқ бор эди. Отдан сакраб тушиб, овоз келган тарафга югурдим. Қамчи қўлимда. У билан ўтларни икки томонга ётқизиб, юриш учун ўзимга йўл очдим. Кўзим тушган манзарадан ақлим шошиб, қотиб қолдим. Шундоқ-қина бурнимнинг остида йўғон бир илон кичкина қуёнчанинг оёғидан бошлаб ютаётган эди. Одатда, илонлар ўз ўлжасининг жонини чиқармай ютиб, сўнгра ҳазм қилади. Бечора жонивор чийиллаганча ўзини ўнгу сўлга урар, жон талвасасида бу балодан қутулишга ҳаракат қиларди.

Қамчи билан илонни савалай бошладим. Илон қуённи қўйиб юборди-да, биланглаб ўт орасига шип этиб кириб кетди. Қуёнча бўлса, қўрққанидан жойидан жилолмай турарди. Унга раҳмим келди. Авайлаб қучоғимга олдим. Майин жунларини силаб эркаладим.

Йўл бўйи уни эҳтиётлаб, силаб-сийпаб бордим, уйдигиларга бу ғалати воқеани айтиб беришни кўнглимга тугиб қўйдим.

Чиндан ҳам ҳайратланарли ҳодиса рўй берган эди. Сал қолдия илон уни ютиб юборишига! Мен уни ўлимдан қутқариб қолдим. Қуённинг чақалоқ каби инграганига ҳайрон бўлиб Грознийга етиб келдим.

Алоқа бўлимида ҳар галгидек, орқадаги бўлмага ўт дейишди. Солиқдан йиғилган пуллар бу ерда яна бир бора қайта саналар эди. Почтачи икковимиз узоқ ўтириб пул сарнардик. Аёл мен санаб қўйган пул тахламларини шошилмай қабул қилиб оларди. Бир вақт у бехосдан хонани бошига кўтариб қичқириб юборса бўладими! Аёл жазаваси тутгандай қалтирар, пуллар эса сочилиб кетганди. Мен ҳам чўчиб тушдим. Ўрнимдан туриб у томонга қарадиму машмашанинг сабабини дарҳол тушундим. Менинг ўша жонйўлдош – қуёнчам бир четда мунгайиб турарди. Қўйнимдан қандай қилиб сирғалиб тушиб кетганини сезмай қолибман. Ақча санаб ўтириб, унинг сакраб тушганини пайқамабман. У ўрмалаб бориб, қаршимда ўтирган рус аёлнинг оёғига ёпишган экан. Барча қоғоз пуллар ер билан битта бўлиб ётарди. Қуённи ушлаб олдим-да, пулларни тўплаб, қайта санай бошладим. Ҳамон аёлнинг титроғи босилмас, оғзига келганини қайтармай мени қарғарди:

– Бу нима деган гап! Одам бўлмай қаро ер бўлгур! Мишиқи болага қандай қилиб шунча пулни ишониб топшириб кўядилар, ҳайронман! Бу муттаҳам эса қуён овламоқ билан овора!

Қуёни кўтариб, Қорақиз аммамникига бордим. Қуёнча бизга ўрганиб кетди. Бир куни уни йўқотиб қўйдик.

Ишдан келсам, аммам менга аянчли оҳангда:

– Қуёнинг қочиб кетди. Уни ит еб қўйганга ўхшайди, — деди.

– Қандай йўқолди? — деб сўрадим.

– Бирдан қўшнининг итлари вовуллаб қолди. Бир нимани қувалаб кетишди. Қарасам, сенинг қуёнинг! Нариги томорқага ўтиб ғойиб бўлишди. Қувиб етолмадим. Қуён қочиб кутулдими ёки еб қўйишдими, билмайман, — деди аммам хомуш бўлиб.

Кўчага отилиб чиқдим. Ичгим ачиб қуёни қидира бошладим. Уй атрофини, ҳовлини, қўни-қўшнилари томонни изладим. Тополмадим. Астойдил қайгурдим.

Кейин ҳам қуёнчамни кўп эсладим. Ўғлим Элдор кичиклигида бошимдан ўтган воқеаларни эртақдек қилиб унга айтиб берар эдим. У қуён ҳақидаги хотирамни диққат билан тинглар, бот-бот эшиттиси келиб, қайта-қайта айттирарди. Унга айниқса почтадаги аёлнинг қўрқиб бақиргани, қоғоз пулларнинг ҳавода учиб юргани жуда ёқарди. У бундан роҳатланиб, қиқирлаб куларди...

СЕЙТАЛИ. БИРИНЧИ МУАЛЛИМЧИЛИГИМ

Сейтали Бекмамбетов — менинг болалик дўстим. Шоиртабиат, ҳазилкаш йипит эди. Мен Шакарга келганда у шу ердаги мактабнинг директори экан. Ўшанда у ўн олти ёшда эди.

Уруш йиллари хат таниган саводли эркакларнинг бари фронтга сафарбар этилиб, овулда қолган хотин-халаж, кекса одамларнинг кўпчилиги ўқишни билмасди. Таълим-тарбия ишлари ҳам ёшларнинг ўзига қолган эди.

Сейтали Шакарга қўшни Арчали овулидаги мактабдан директор бўлиб ўтади. Арчали Шакарга қараганда кичикроқ қишлоқ. У ерда фақат бошланғич синфлар бор, холос.

Сейтали менинг шу мактабда ўқитувчи бўлиб ишлашимни сўраб қолди. Кичиклигимиздан бирга ўсанлигимиз боис, жуда иноқ эдик.

– Русчани яхши биласан. Мендан кутуламан деб ўйлама. У-бу деган баҳоналаринг ўтмайди. Мактабга келиб рус тилидан дарс берасан! – деди у чўрт кесиб.

Айтганидай бўлди. Сейтали мени пахсадан тикланган пасқам, бир неча хонадан иборат мактабига эргаштириб борди. Ҳеч нарсага тайёр эмасман. На қўлимда дафтар-китоб, на бошқа ўқув қуроли бор. Одатда, ўқитувчи деганинг қўлида дарс режаси, программа деганлари бўлгувчи эди. Шунга қарамай, Сейтали мени муаллим бўласан деб, қўймай болаларнинг орасига киритиб юборди.

– Э-й, нега торгинасан, дарсингни берасан-да, чиқиб кетасан! Тамом, вассалом. Бошқа ишинг йўқ! Фақат ўрис тилини ўқитасан, бўлди! Бунинг учун сенга ойлик ҳам ёзиб бераман, – деди у.

Бизда муаллимларнинг маоши оз эди. Гап ойликда эмас, Сейтали иккимизнинг дўстлигимизда эди. Оғир шароитда биз юксак масъулиятни ўз зиммамизга олган эдик.

Арчали болаларига узоқ сабоқ бера олганим йўқ. Боиси, у ерга қатнаб ишлаш оғир эди. Ҳар куни беш чақирим йўл юраман, тунаб қоладиган ерим ҳам йўқ, бунинг устига, йўл-йўлакай Куркура сувини кечиб ўтишга мажбур бўламан. Қисқаси, бошланғич мактабдаги муаллимлигим узоққа чўзилмади. Лекин Сейтали бутун умрини мактабга бағишлади. Кўп йиллар давомида шу мактабга директорлик қилди. Мактаб ҳам борган сари ўнгланиб, чиройли бўлиб кетди.

Яқинда у билан кўришдим. Бишкекка келган экан. Етмишдан ўтиб, қартайиб, оқсоқол бўлиб қолибди. Иккимиз юзма-юз ўтириб, ўтган кунларни қайтадан эсладик. Сухбатимиз орасида у менинг ёдимдан чиқиб кетган бир воқеани айтиб берди.

Бир куни одатдагидай Арчалидаги мактабга бориш учун бирга йўлга чиқибмиз. Куркурани кечиб ўтишимиз керак. Сув юзи музлаган, муз устидаги сир ҳам тиззадан келади. Сувдан кечиб ўтишнинг ўзи бўлмасди. Шу азобни биттамыз тортайлик деган ниятда маслаҳатлашиб, бир-биримизни кўтариб ўтишга келишиб олдик. Бир куни мен сув кечиб Сейталини кўтариб ўтаман, иккинчи куни у мени кўтариб ўтади. Бир марта навбат кимда эканлигини унутиб, адашибмиз. У кеча мен кўтаргандим деса, мен йўқ, сен эмас, мен дер эмишман. Иккимизнинг ҳам муздек сувни кечги-

миз келмай айтишиб кетибмиз. Сену мен билан бошланган даҳанаки жанг аввал ёқалашиш, сўнгра муштлашувга айланиб кетади.

Бу ғалати воқеани мен негадир унутибман. Сейталининг эсида экан.

“Биринчи муаллим”ни ўша Арчалидаги қисқа муддатлик муаллимликдан олган таассуротларим асосида ёзганман. Бироқ, унда бошқа давр ва бошқа вақт ҳақида фикр юритганман. Уруш пайтидаги таассуротларимни бир оз ўзгартириб фойдаланганман.

Арчалидаги болаларга 1943 йилнинг қиш ойларида дарс бердим. “Биринчи муаллим”даги воқеалар олдинроқ — йигирманчи йилларда рўй беради. Бу бошқа даврнинг фожиаси эди. Мен бўз боланинг муаллимлик ҳис-туйғуларини яхши биламан. Арчалида ўқитувчилик қилиб юрган кезларимда тўплаган тажрибам бунда асқотган.

ЧАРҒИН МУЛЛА

Қорақиз аммам овулдаги барча одамларни яхши биларди. Овулнинг энг улуғ, билимли одами деб эса Чарғин муллани тан оларди. Шакарнинг мачити катта тепаликнинг устига жойлашган бўлиб, уни “Оқ уй” деб аташарди. Гумбазли бу бино инқилобдан илгари қурилганди. Овулнинг эркаклари ҳар жума кун ибодат учун мачитга йиғиларди. Одамлар оту эшакда, пою-пиёда овулнинг тўрт тарафидан келишарди.

Чарғин мулланинг уйи рисоладагидек боғ билан ўралган бўлиб, мачит жойлашган тепаликнинг этагида эди. Томорқасидан тўлиб-тошиб анҳор оқар, Шакарнинг кўп далалари шу анҳордан сув ичарди. Мулланинг экин-тикин қиладиган ери ҳам хийла катта, боғидан унча узоқ эмас эди.

Жиянларим Жапарбек, Боисбек билан биргаликда бу боғдан анча-мунча хом олмаларни ўғирлаб еганмиз. Бизни пайқаб қолган Чарғин мулланинг уйидагилари тирқиратиб қувишганди.

Чарғин мулла ҳақида эл орасида кўп гап-сўз юрарди. Уларнинг айримларини мен колхозда хатчи, солиқчи бўлиб юрганимда эшитганман.

Узун қиш кечалари овулнинг аксарият эркаклари томоқларини ҳўллаб олиш учун бўзачининг уйига йўл оли-

шарди. У ерга тонг сахарда етиб бориш керак эди. Бунинг сабаби бор: бўза тайёрлаш учун тариқни узоқ қайнатиш лозим. Гоҳида тариқнинг ўрнига арпа ёки кепак қўшилади. Бўза — маст қиладиган ичимлик. Ачитқи учун буғдой ёки арпани нишла-тиб, ўша қайнатилган тариққа қўшиб, аралаштириб қўйишади. Эртасига қайнаб, ачиб тобига келган қўшилмани бўз халтага солишади, сўнг кўлда сузишади. Сузилганда ҳосил бўлган суюқлик бўза дейилади. Халтада қолган чиқиндини эса топ деб атайдилар, уни молга беришади. Бўза тайёрлаш ўта машаққатли иш бўлгани учун уни кўпчилик биргалашиб бажаради. Бақувват эркакларгина бу оғир ишга чидай оларди.

Шунинг учун ҳам бўзага хумор эркаклар эрта тонгда туриб, тизза бўйи қор кечиб, бўзачиникига етиб бориши керак. Бўза сузилаётганда ўн-ўн беш чоғли эркак тўпланиб, кутиб ўтиришарди. Ниҳоят, томоқота (тамада) сузилган ичимликни бир оз илиқроқ қилиб, томоғи тақиллаб турганларга косада улаша бошлайди. Бекорчи бўзахўрлар эса кайф қилиш учун оз-оздан ютиб, навбат билан шоҳкосани даврада айлантиради. Ўзаро суҳбатлашиб, бўзани майдалаб, узоқ ўтиришади. Одамлар шу билан ўзларини овутиб, кундалик турмуш ташвишларини унутишар, қайғуларини бир оз бўлса-да, енгиллатган бўларди.

Ичига бўза кириб, асаблари бўшашган ширакайф кишилар ақл бовар қилмайдиган ҳикояларни айтишар, ҳангома куюқ бўлар эди.

Шундай ўтиришларда бўзахўрлардан бири барчага маълум бўлган ривоятни айта бошлайди. Одамлар бош ирғаб тингларди. У эса қандай қилиб эшак бўлиб қолгани тўғрисида оғзини тўлдириб лоф урарди. Мундоқ қараса, уни эшакка айлантириб қўйган Чарғин мулла экан.

Ўша кишининг айтишича, Чарғин мулланинг сеҳрли кучи бор. Воқеани кўпиртириб, ўзидан қўшиб-чатиб худди чиндай гапирарди.

— Чарғин мулла даласини уч марта ҳайдатиб, уч марта экин экиб, уч бора ҳосил олар эди. Бир куни менинг уйимга келиб: “Эртага беда ўришиб қўясанми?” деди. “Албатта, ёрдам бераман”, дедим суюниб. “Унда, бошқа ҳеч кимни чақирмайман, сенга ишондим. Тонгда етиб боргин. Чархлаб қўйган иккита чалгим бор. Агар яхшилаб ўриб берсанг, кунлик ош-овқат мендан”, деб кетди. Эртасига келишгандек

барвақт мулланинг уйига бордим. У мени кўриб қувониб: “Э, баракалла, азамат, яхши келдингми? Қани, кўлингни бер-чи? О-о, кучли экансан. Энди чалғини олиб, ишни бошла-чи”, деди. Шундай қилиб, мен муллага ёрдам бера бошладим. Ҳурматли одамга ёрдам бераётганим учун ичимдан гурурланиб кўяман. Астойдил ишга киришдим. Чалғини ҳафсала билан сермайман. Гоҳида чолорқа ётиб бир оз дам оламан. Икки кун беда ўрдим, бироқ ишни битира олмадим. Учинчи куни ҳам сидқидилдан ишладим. Лекин чарчаб қолган эканман, тез-тез дам ола бошладим. Чарғин мулла ишимни кузатиб туриб: “Менга қара, нега мана бу ерни чала ўрдинг? Беда тўпланиб, ўрилмай қолиб кетибди-ку”, дея норози бўла бошлади. Унинг танбеҳлари энсамни қотирди. Сояда дам олиб ётсам, мулла бедапоянинг қанчаси ўрилганини текширгани келиб қолди. Мен жойимда қимирлаб ҳам қўймадим. Чўзилиб ётавердим. У олдимга келиб: “Нега бекдек чалқайиб ётибсан? Ишласанг ишла! Ишламайдиган бўлсанг, нега келдинг? Бошимни оғритма!” дея бақира кетди. Менинг ҳам аччиғим чиқиб: “Нима деб валдирайсан?! Ишингни қияпман-ку ахир! Нега сен менга бундай дейсан? Ким айтади сени мулла деб?” дея бақирдим. Мулланинг жини кўзиди. “Эшак экансан! Эшак бўлиб қол!” деди. Чарғин мулла ўзича қандайдир дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Мундоқ ўзимга қарасам — шалпангқулоқ, тўрт оёқли эшак бўлиб қолибман. Муллага ялиниб-ёлвордим. “Жон мулла ака, жаҳдан туш! Мени эшак қилма!” дедим-у, бирдан тилим бойланиб қолди. Чарғин мулла устимга миниб олди-да, бошимга уриб-уриб қозиққа боғлаб қўйди. Мен эшакдай бўлиб, уни кутиб туравердим...

Эшакка айланган киши бўза ичиб ўтириб гурунг берар, у билан бирга бўза ичиб сархуш бўлган улфатлари эса:

— Оббо, мулланинг тўқмоғи қаттиқ эканми? Бошинг ёрилмадими? Қулоқларинг ўшандан кейин шундай узун бўлиб қолган экан-да! — дея уни калака қилишар, масхара-лаб устидан кулишарди.

Бўзахўрлар бекорчиликдан хаёлига келган номаъқулчиликни ўйлаб топилар, шундоқ ҳам қисқа бўлган қиш кунларида ўзларини овутиб ўтиришарди. Энг қизиги, ўйлаб топилган уйдирмаларига ўзлари ҳам чиппа-чин ишониб, нашъа қилиб, бир-бирига гап бермасди.

Мен уларнинг ҳангомасига қулоқ солиб, четроқда ўти-
рар эдим. Яна уч-тўртта бўз бола ҳам оғзилари очилганча
ғаройиб ҳикояларни тинглар, бошқалар ёши бир жойга
бориб қолган ичувчилар эди.

Яна қандай гап-сўз бўлар экан, деб кутиб турсак, эшак
бўлиб қолган киши ҳикоясини давом эттириб қолди:

– Мен эшакка айландим. Нима қилсам экан-а, дея ўйлаб
ётдим. Уйга боришим керак. Бироқ қандай қилиб бораман?
Кеч киргач, мени эшаклар турадиган кўрага қамаб қўйиш-
ди. Эртаси куни эрта билан Чарғин мулла ёнимга келди.
Шошилмай орқамга эгар-жабдуқ урди, юган солиб устим-
га миниб олди. Бозорга қараб жўнадик. Тўрт оёғим қавариб,
бозорни кўзлаб йўрғалаб кетиб боряпман. Бир пайт уйи-
мизга яқинлашдик. Шу пайт хотиним чиқиб муллага қараб
қичқириб қолса бўладими: “Мулла ака, мулла ака! Менинг
эрим қаёқда? Кеча кетгани бўйича йўқ!” Унинг бу сўровига
мулла: “Мен қайдан билай! Ўзинг қидириб топ!” деди-да,
мени халалаган кўйи йўлида давом этди. Овозим чиқмас
эди. Бошимни осилтириб, қулоқларимни диккайтирганча
пишқириб боряпман. Чарғин мулла халачўпи билан мени
уриб-уриб қўяди. Бошим ачишиб оғриси ҳам ноилож йўрғала-
лаб кетяпман. Биз билан бирга бошқа отлиқ ва эшаклилар,
пойи-пиёдалар ҳам бозорга йўл олган эди. Мен улар билан
басма-бас юраман. Ўзларинг биласизлар, танишлардан ор-
қада қолиш уят-да! Мулла ака эса қўлидаги халачўпи билан
гоҳ-гоҳ туртиб қўяди, қадамимни тобора илдамлатаман. От-
уловлилар бир-бирлари билан саломлашиб, ҳол-аҳвол сўра-
шиб, гурунглашиб кетиб борарди. Гапларини эшитиб тур-
сам-да, ўзим жавоб бера олмайман, тилдан қолганман.
Хуллас, бозорга етдик. Чарғин устимдан тушиб, мени бош-
қа эшаклар билан бирга катта қозиққа боғлаб қўйди. Эшак-
лар мени тишлаб, тепкилай бошлади. Мен ҳам бўш келма-
дим, бор кучим билан роса тепишдим. Қозиққа боғланган
ҳолда кечгача муллани кутдим. Бозордан қайтишда ҳам у
яна устимга миниб олди. Уч кун деганда менга раҳми
келди шекилли, дарвозадан чиқариб, таёғи билан уриб:
“Йўқол! Кўзимга кўринма, аҳмоқ! Жинни, қайтиб қоранг-
ни кўзим кўрмасин!” дея ҳайдаб солди. Мен одамлик
қиёфамга қайтаётганимни пайқадим. Қўлим, оёғим, қор-
ним, бошим – бари ўз ҳолига келди. Орқамга қарамай бор

кучим билан уйга қараб югурдим. Кечга яқин аранг уйга етдим. Энтикиб келганимни кўрган хотиним: “Ўпкангни қўлтиқлаб қаёқдан келяпсан? Қаерда эдинг? Қариндошларнинг изламаган ери қолмади. На ўлигингдан, на тиригингдан дарак бор! Сўрамаган еримиз, қидирмаган жойимиз қолмади!” дея тилини саккиз қарич қилиб қичқирарди. Мен эсам: “Эшак бўлиб қолдим”, демоққа аранг ярадим. “Нима дейсан? Шундай баҳона билан қутулиб кетаман, деб ўйла-япсанми?” деб чакаги очилган хотин жаҳлга миниб, мени ўқлоқ билан савалай кетди. Туғишганларим келиб, ўртага тушиб ажратиб олмаганда бундай ҳангома бериб, бўза ичиб ораларингда ўтирмаган бўлардим. Ҳайтовур, яқинларим: “Қандай қилиб эшак бўлади? Эшак эмас, мияси айниб, ақдан озган бўлса керак-да”, дейишиб ёнимни олишди.

Шундай қилиб, у ҳикоясини тугатди. Улфатларнинг оғзи очилиб, ҳайратдан ёқа ушлаб қолган эди.

Ўтирганлар: “Ай, мулла Чарғин-ай! Қандай кароматли киши экан-а! Ҳақиқатан ҳам, худонинг балоси экан-да у”, дейишиб танглайларини қоқишар, бир-бирларига қараб бош ирғишарди. “Ҳозиргилар Чарғин мулланинг тирноғининг кирига ҳам арзимади”, дейишарди.

СТУДЕНТ ВА ЭШАК

Уруш поёнига етиб қолган пайтлар эди. 1945–46 йиллари Покровка овулидаги рус мактабига бориб ўқий бошладим. Биз Покровкадан хийла олисда, катта сувнинг нариги юзидаги Жийда овулида турардик. Бу қишлоқда мактаб йўқ эди. Шунинг учун ҳам ҳар куни Талас сувини кечиб мактабга қатнайман. Дарё ўзани қишда торайиб, кунлар исий бошлаши билан тоғлардаги қорлар, музликлар эриб, кўпириб, мавжланиб оқар эди. Мактабга укам Илгиз билан бирга қатнардик. Икковимизнинг оёғимизда битта этик. Кейинчалик солдатлар киядиган эски бир ботинка сотиб олишга ҳам эришдик.

Бир марта катта сувга етганимизда укам иккимиз айтишиб қолдик. Мен этигимизни аяб, йиртилиб қолмасин дея сувни ялангоёқ кечиб ўтишни ўйлаб топгандим. Сувдан ўтиб олгач, қуруқ этикни кийиб йўлимизда давом этардик. Илгиз ҳам бу одатимизга ўрганиб қолган эди. Ўша куни ҳаво

қаттиқ совуқ эди, у аёзга дош беролмай, этиги билан дарёни кечиб ўта бошлади. Мен унга:

— Менга қара, ука! Этигингни ечиб ол! Нега ечмасдан кечиб боряпсан? — дедим.

— Оёғим совқотади, — деб жавоб қилди у.

— Бу нима деганинг? Этикни еч, аҳмоқ!

Шу тариқа гапдан гап чиқиб, иккимиз қизишиб ёқалаша бошладик. Атрофда ҳеч ким йўқ. Бир-биримизни аёвсиз дўтпослар эдик. Бир вақт у менинг этигимни ўт-ўланлар орасига улоқтириб юборса бўладими?!

Ҳозир ҳам бирга ўтирган чоғимизда гоҳ-гоҳ ўша воқеани эслаб қоламиз.

“Этигимиз йиртилмасин деб, оёқ кийимимизни аяб, муздек сувни ялангоёқ кечайлик”, деганим учун туғишганим билан ёқалашганмиз. Бу воқеа эндиликда ғоят кулгили туюлади...

Ўшанда саккизинчи синфни битиргандим. Келажаким ҳақида ўйламоғим лозим эди. Устимиз юпун, ейиш-ичишимиз ночор, ҳаётимиз амал-тақал ўтарди. Покровкадан бирорта уй сотиб олиб, кўчиб боришга қудратимиз ҳам етмасди. Шу туфайли мактабга Таласнинг сувини кечиб қатнамоққа мажбур эдик. Бу қатнов, айниқса, қиш кезлари жонимизга тегиб кетарди. Абгор аҳволимизни кўравериб юраги зада бўлиб қолган онам ўксиниб:

— Шаҳарга бориб, ўша ёқда яшаб ўқисанг бўлмасми-кан? — дер эди.

Ниҳоят, Жамбулга жўнадим. Бозор-ўчар қилмоқ учун бу ерга илгари ҳам келиб турардик. Савдо-сотик қиладиган асосий манзилимиз шу шаҳар эди.

Яхши ўқиганим учун мени Ветеринария техникумининг зоотехника ва ветеринария факультетига қабул қилишди. Ветеринария касбида ишловчиларни у пайтда “мол дўхтур” деб аташар, бундай мутахассислар овулларда йўқ ҳисоб эди. Мен молларнинг майда-чуйда касалликларини даволайдиган эмас, чорвачиликнинг бутун масъулиятини бўйнига олувчи мутахассис бўлишга аҳд қилган эдим. Бу ерда биз чорвачиликка доир барча фанлардан сабоқ олардик.

Мен ёмон ўқимасдим. Бироқ яшаш шароитим оғир эди. Техникумнинг ётоқхонасида тураман. Бир ҳафталик ематимни ғамлаб келмоқ учун Жамбулдан Маймоқ темир йўл

бекатига етиб, ундан нари Жийдага борардим. Ёки бўлма-са, Шакарга – аммамникига жўнайман.

Техникумдаги ўқитувчиларимиз яхши инсонлар эди. Буларнинг кўпчилиги Москва ва Ленинграддан (ҳозирги Санкт-Петербург) Ўрта Осиёга қатагон пайтида сургун қилинган рус зиёлилари эди. Уларнинг бир қисми юртларига қайтиб кетган бўлса, кексайиб, ёши ўтиб қолганлари шу ерга ўрганишиб, яшаб қолди. Ҳозир ҳам собиқ фронтчи Тигрий Николаевични унута олмайман. Яна Иван Григориевич деган устозимиз бўлар эди. У киши йилқи боқиш, отларни тобга келтиришнинг ҳадисини олган, чапдаст чавандоз бўлиб, бизга кўп нарсаларни ўргатди. Сабоқ давомида мен кечагина қиёмат-қоим урушни ортда қолдирганимизни, ёруғликка интилиб яшаётганимизни, оиламиз азов-уқубатда яшаётганини унутгандай бўлардим.

Ўқиш ташвишига кўшимча равишда оёғимга пойабзал олмоқ, эғнимга киярлик бирор нарсани излаб топмоқ заҳмати ҳам фикримни тарк этмас эди. Иван Григориевичнинг жозибали сабоқларида ўзгача бир сеҳр мужассам бўлиб, шундай дақиқаларда бор ғам-ғуссаларимни унутиб, ўзга бир сеҳрли оламга кириб қолардим.

Бу одам оқин ҳам эди. Йилқи боқиш ва чавандозликдан бошқа ҳунарлари ичида қайнаб ётарди. Ажойиб романтик кўшиқлар, ҳикоялар ёзарди. У отларнинг биологик хусусиятлари, наслларини ёки уларни қайтиб боқиш кераклигини айтибгина қолмасдан, зотларни чатиштириб, янги насл олиш каби қизиқ мавзуларда суҳбатлар ўтказарди. Мен бундай мавзуларни мароқ билан тинглардим.

Бир куни дарс тугади. Янаги ҳафтада қандай дарс ўтишимизни эслатадиган Иван Григориевич:

– Эндиги дарс эшак мавзусига бағишланган. Бунинг учун сизлар албатта практикадан ўтиб келишларинг керак, – деб қолса бўладими.

Бундай топшириқни эшитиб барчамиз ҳангу манг бўлиб қолдик. Пиқирлашиб ҳиринглай бошладик.

У эса бизга қараб кулимсираб:

– Нега ҳайрон бўляпсизлар? Ҳайвонларнинг шундай бир тури бор. Эшакни ўрганиб, унга боғлиқ барча нарсани билишларинг керак. Сўнгги курсда ўқияпсиз, эртага ишга борасиз. Эшак мавзусининг ҳеч бир кулгили жойи йўқ. Ай-

рим одамлар эшакни қўтос, хачир каби жонивор бўлса керак деб ўйлайди. Ундан ҳар хил оғир юмушларни бажаришда фойдаланишади. Сизларга битта гапни айтиб қўймоқчиман: агар эшак бўлмаса, инсоният шунчалик илгарилаб кета олмас эди. Ўтган замонларда поезд, кема, машина, самолёт, от-арава каби транспорт воситалари бўлмаган. Биз одамлар ҳайвонлардан дастлаб эшакни ўзимизга ўргатганимиз. Кейин – отни. Ибтидоий ва ўрта асрлардаги одамларнинг асосий транспорт воситаси сизлар устидан кулган ўша эшак бўлган!..

Иван Григориевич эшакнинг инсоният тарихидаги аҳамиятини шу қадар ишончли таърифлаганидан сўнг жиддий тортиб қолдик.

– Одам эшак билан чексиз йўлларни босиб ўтди. Эшак одамзод учун ўта оғир юкларни ташиди. Эшакни инсоният тамаддунидан ажратиб қараш мумкин эмас...

Қорақиз аммам менинг техникумда ўқиётганимдан терисига сиғмай фахрланар, суюнар эди. Кувонганидан – бир деҳқон ёзу куз тинмай ишлаб бола-чақаси учун қанча ақча тўпласа, аммам мен учун бир тийинини у ёқ-бу ёқ қилмай, шунча миқдорда маблағ йиғиб қўярди. У буларни мени бошқалар олдида ўксимасин, қийналмай ўқисин деб қилар, жон куйдирарди. Ветеринарлик касбининг келажаги бор иш деб билар, қўшниларига:

– Бизнинг Чингиз мол дўхтирликка ўқияпти! – дея мақтаниб қўярди.

Ўша пайтда прокурор, суд, милиция бошлиғи, партия ташкилоти секретари, колхоз раислари энг обрўли кишилар ҳисобланарди. Мен аммамнинг аҳволини, руҳий ҳолатини яхши тушунаман. Туғишган акасининг фожиали қисматидан кейин унинг ўғлини кўз қорачиғидай асрарди. Тўрақул Айтматов бутун ўлканинг бир тарафини бошқариб, улуснинг кўзга кўринган инсони бўлган. Элнинг, зиёлиларнинг энг ойдинларидан бўлиб, марказда – Москвада таълим олган. Яна бир томони, дийдорига тўймай қолган акаси – отамнинг халқ душмани деб аталишидан сўнг унинг тўнғич ўғли эр етиб, айнан отасининг изидан кетиб, элу юртга отасининг оқлигини исботласа, дея умид қиларди. Бу ўю фикрини ҳар ўтириб турганда қайта-қайта такрорлар эди. Жамбулда ўқиб юрарканман, қаерда ўқиётганим ҳақида

аниқ-тиник тасаввурга эга бўлмаса-да, ишқилиб, тўғри йўлдан бораётганимга астойдил ишониб, армонига етмоқни интиқлик билан кутиб яшарди.

Жамбулдан юк вагонига миниб, Маймоқ орқали Шакарга етиб келганимда ўзини кўярга жой тополмас, мени еру кўкка ишонмасди. Уйида нимаики бўлса, бор-будини олдимга тўкиб солар, кетар чоғим кўлидаги майда чақасига чўнтагимга солиб кўярди. Имкони бўлса, овулдан темир йўл бекатигача мени кузатиб кўядиган бирор кишини излаб топарди. Тонг саҳарда Маймоқдан ўтадиган поездга улгуришим учун ярим кечаси Шакардан йўлга чиқишим керак. Жамбул поезднинг қатнов тартиби шундай эди.

Кейинчалик: зммам учун фожиага айланган битта ғаройиб воқеа кўпчиликка тушунарли бўлсин, деган мақсадда уни ҳам айтиб бермасам бўлмас.

Ўқув юртимизда назарий билимни амалда синаб кўриш учун шароит йўқлигидан, Иван Григориевич бизни ҳар доим Отчопар бозорига олиб борарди. Ахир экспериментсиз ўқиш бўлмайди-ку! Дарсда ўтилган ҳайвонга дори бериш ёки қандай укол қилишни амалда ҳам кўришимиз керак-ку! Жамбулнинг чеккасида йилқичилик заводи бўлар эди. Бу завод машхур маршал Будённийнинг буйруғи билан 1947 йили ташкил этилган. Биз унга бир мартагина борганмиз.

Будённийнинг буйруғи Жамбулда алоҳида муҳим воқеа сифатида нишонланган. Ўшанда афсонавий Будённийни ҳам кўриб қолганмиз. Кексайиб қолган экан, Жамбулга поездда келиб, шаҳарни усти очиқ машина билан айланиб чиққан. Биз уни йўл бўйида кутиб олиб, кўлини ушлаб табриклаш учун жон ҳолатда ўзимизни тўдага урганмиз.

Йилқичилик заводига бориш биз учун эртақдай бўлган. Юқорида айтганимдек, Иван Григориевич бизни ҳар доим бозорга олиб борар, практикамиз ўша ерда ўтар эди.

Биз борадиган бозор жуда катта, ҳар доим одам билан лиқ тўла бўларди. Кўй, эчки, йилқи, қорамол сотиларди. Эшак сотилганини негадир эслай олмайман. Бироқ бозорчиларнинг аксарияти эшакда келарди.

Бозорга бориш бизга хонада ўтириб дарс тинглашдан кўра қизиқарли эди. Кўчаларни кезиб, бозорни беш-олти айланиб чиқардик. Вақтимиз мароқли ўтарди.

Мол бозорида бирор ерда боғланиб турган қўйга, ситирга ёки йилқига яқин борамиз. Яқинлашганимизда Иван Григори-евич бизни тўхтатиб, орамиздан биримизни ёнига чақирарди.

— Сен, менинг ёнимга кел? Бу ёққа тур! Бу йилқи ҳақида сўзлаб бер! Йилқининг насли қандай? Неча ёшда? Туёқ, ёли қай аҳволда? — дея ўтилган мавзуга тегишли саволлар-ни бера бошларди.

Студент молнинг ёнига туриб олиб, унинг аъзоларини кўрсатиб, жавоб бериши керак.

Жамбул бозоридаги бизнинг практикамиз шундай ўтар эди.

Бошида айтганимдек, эшак мавзуси келганда домла-миз практика учун яна бизни ўша бозорга олиб борди. Груп-памиз бозорни айланиб юрарди. Бозорчилар қумурсқадай ғужғон ўйнайди.

Ўқитувчимиз бу сафар каттакон, от каби думи ҳам ке-лишган бўз эшакнинг ёнида турарди. Эшакнинг кучга тўлган, етилган кези экан. У одамларнинг қараганини пай-қаб, қулоқларини тик қилганча ер тепиниб, безовта бўла бошлади. Негадир бу эшак менга танишдай туюлди. Чиндан ҳам уни кўрганманми ёки кўзим мени алдаётibdими? Ўзим-ча шуни ўйлаб турганимда домламиз:

— Студент Айтматов! Қани, бу ёққа кел! Олдинда бир махлуқ, аниқроғи, эшак турибди. Қани, яна бир оз яқин бориб, бизга бу ҳайвон ҳақида гапириб бер-чи! — деди.

Бозорда минг бир киши, бири билан бирининг йўқ иши дегандек, бизни бу олағовурда ким кўриб ўтирибди деган хаёлда эшакка яқинроқ келиб қарасам, Шакардаги қўшни-мизники. Эшагининг ёнида турган қўшним мени кўриб, роса суюниб кетди:

— О-о, қайси шамол учирди сени? Нима қилиб юриб-сан бозорда?

— Менми?.. Мен ўқияпман...

— Қалай, яхши ўқиб юрибсанми? — Қўшним ҳол-аҳво-лимни сўрай кетди.

Бироқ устозимиз сўзимизни кесди:

— Бўлди! Студент Айтматов, дуч келган одам билан ва-лақлашма! Сенга эшак тўғрисида билганларингни айтиб бер дедим? — деди баланд овозда.

Калламда ҳеч нарса йўқ, ўзимни ўнғайсиз сезиб, уялиб кетяпман. Бир ёндан қўшним ҳоли-жонимга қўймайди:

– Эй, нега сени сўроқ қиялпти? Нима бўляпти ўзи? – дея бошимни қотиради.

– Мен бу ерда ўқийман, – дедим хижолатдан тер куйилиб.

– Ие, бу қанақаси? Бозорда ўқийсанми?

– Ҳа, бу ерда тажриба қиламиз.

– Қанақа тажриба экан?

– Эшакни ўқияпмиз.

– Нима, нима?! Эшакни ўқияпсанми? Кўйсанг-чи, шу гапингни! Бошингни оғритиб нима қиласан? Қани, айт-чи, эшак ҳақида нимани биласан? – дея қўшним кулиб, мени мазах қила бошлади.

Оғзимга келган нарсани ўтлаб, бу сафар ёмон баҳо олдим. Аълочи бўлишимга қарамай, бозордан асабийлашиб қайтдим. Сўнгра бу воқеа эсимдан чиқиб кетди...

Бир ойдан кейин ҳар доимгидек поездда Маймоққа жўнадим. Шакарга пиёда кетдим. Жамбулдаги воқеани унутганман. Ҳеч нарсадан хабарим йўқ. Қорақиз аммамнинг уйига соғинч билан кириб бордим. У мени бошқача, ғалати қаршилади. Ҳеч қачон мен уни бундай ҳолатда кўрган эмасман. Аччиқланиб, тумтайиб олган. Ҳе йўқ-бе йўқ захрини сочди:

– Шу бугундан бошлаб сен мен учун бир каллаварамсан! Сен кимни алдаб юрибсан? Уятсиз! Жуда яхши ўқиётган экансан! Нимани?! Эшшакни! Эшакчи бўлмоқчимисан?! – деб бақирарди.

Мен овозимни пастлатиб сўрадим:

– Нима бўлди? Нима гап ўзи?

– Нима бўлганини билмай қолдингми? Ана, қўшнимиз менга ҳаммасини айтиб берди. Шаҳарга бориб ўқияпман, деб барчани алдаб, бозорда дайди итдек санқиб юриш шармандалик эмасми? Гап нимадалигини билгандирсан! Сен ўша ёққа бориб олиб, бозорда эшакчи бўлиб юрган экансан-да! Шундайми?

Охири чидолмай жавоб бердим:

– Ҳа!

– Ундай бўлса, сандироқлаб шаҳарга бориб нима қиласан? Ўзимизнинг овулдаги эшаклар сенга етмасмиди? Кўчага чиқиб олиб хоҳлаганингча қарамайсанми ўша эшакларга! Ана, йўлнинг нариги бетида бир кўра эшак турибди! Бор ўшаларнинг олдига! Мен сени... Бошимга бало қилиб олган

эканман! — Қорақиз аммам шундай деб аламдан йиғлаб юборди. — Жоним ҳалқумимга келиб, охирги чақамгача сенга бериб юрсам! Сенинг эшшакдан бошқа ўқийдиган нарсанг йўқмиди?!

Ҳа, бу воқеа мана шундай бўлган... Менинг Қорақиз аммам аломат бир инсон эди.

ТУЛКИ

Жамбулда ўқиб юрганимда биринчи марта мен ўзимга янги пальто сотиб олдим. Уни ҳозиргиларга солиштириганда, бир пулга ҳам арзимайдиган кигиздек бир нарса эди. Бироқ ўша пайтда у жуда қиммат бир мол саналарди. Мен пул тўплагандим. Онам, Қорақиз аммам айрим нарсаларини сотиб, менга кўмаклашган. Очиғини айтганда, ҳаётимиз оғирлигидан битта пальто сотиб олиш — бир дунё ташвиш эди. Ниҳоят, пальто сотиб олингач, уйимизда байрам бўлган, барча мени бу матоҳ билан қутлаган.

Этаги судралган, чуқур чўнтакли, кўкимтир пальтом билан фахрланардим. У пайтда мен ёш, қоним гупуриб, ўз-ўзимга сиғмай юрган чоғим. Бунинг устига, эгнимда ҳеч кимда йўқ пальто. Уни келиштириб кийиб олиб, ўзимда йўқ мамнун, кўчага сиғмай юраман. Бир неча кунга чўзилгувчи қишки каникулда Шакарга шу пальтомни кийиб борганман.

Қорақиз аммамнинг эри, Оллоҳ раҳмат қилгур, Дўсали мерган ов деса ўзини томдан ташлайдиган киши эди. У овга чиқиб, тоғу тошларда узоқ қолиб кетиб, бола-чақасининг тинкасини қуритарди. Бу пайтда тулки билан кийик овига чиқиларди. Тулкини авайлаб отиб ёки този итлар билан ушлаб, терисини бузмай шилишар, сўнгра туман марказидаги махсус жойга топширишарди. Бундай териларни бозорда сотиш таққиланган эди. Уни ҳукумат йиғиб олиб, овчиларга арзимаган чойчақа берарди. Бироқ мен айтадиган ҳикоя у ҳақда эмас.

Поччамнинг тўрт-бешта овчи тозиси бор эди. Ўзи учиб кетаётган бургутни ҳам кўзидан урадиган мерган эди. Оти бор, ўзи чўпон бўлишига қарамай, овчиликнинг орқасидан тушган, овчи учун неки зарур бўлса, барчаси унда муҳайё эди.

Унинг овулдошлари колхоз молини боқиб тирикчилик қилишар, поччам эса овчилик билан бола-чақасини боқарди. У киши, айниқса, тозилар билан ов қилишнинг ҳади-

сини олганди. Аммам ҳам итлар бўлмаса тирикчилик ўтмаслигини яхши тушунарди. Шу боис, итларга яхши қарашарди. Тозилар тинимсиз овда юрганидан ориқлаб кетган, аммам уларни уйга, қозон-товоққа яқинлашишини ёқтирмасди. Мен ҳам итларнинг одамлар билан яшашини, дастурхон атрофида ўралашиб юришини ёмон кўраман. Дарвоқе, итларнинг яшаш жойи уй эмас, махсус қўрада бўлгани дуруст.

Қиш совуқ ва изғиринли эди. Тозиларнинг нам жунлари тўнгиб, қалтирашиб юришарди. Уларнинг бесўнақай танаси титраб, кеч кириши билан иложини топиб, уйга киришга ҳаракат қиларди. Биз кўрпалар етишмаганидан, икки-уч киши бўлиб ётамыз. Кўп ҳолларда бирорта тозининг эмаклаб келиб, кимнингдир кўрпасига бош суқаётганини кўриб қолардик.

Ўшанда кечаси улардан бири совқотиб қолибди. У бир амаллаб уйга кириб олиб, мен билан жияним Жапарбек икковимизнинг орамизга суқилибди. Биз билмай ухлайверибмиз. Ит ҳам бунга сезиб, даммини чиқармай ётаверибди. Унинг ҳам илиққина ерда ухлашга ҳаққи бор-да, тўғрими? Бироқ, аммам беҳосдан уйғониб, бизнинг қўйнимизда ётган итни кўриб қолади. Қўлига таёқни олиб, қарғаганча итни қувади.

— Ҳа, бошшингни егурлар! Яна уйга киргин-чи! — дея жаврар эди.

Эшикка қочиб чиққан итлар ҳуриб, гингшир, бундай пайтда поччам уйғониб, итларнинг тарафини оларди:

— Нега қуvasан уларни? Ташқарида тўнгиб қолишадик, — деб койиган бўлади.

— Тўнгмаса, қотиб ўлсин! — Аммам ҳам бўйин бермасди.

Шу тозиларнинг дастидан уйда кўп жанжал чиқар, бироқ кўп ўтмай аммам билан поччам ярашиб олишарди.

Янги пальто кийиб, ўша каникулда Шакарга келганимда поччам мени охириги курс студентисан деб овга бирга олиб чиқмоқчи бўлди. Мен ҳам суюниб рози бўлдим. Биз тозилар билан тулки овига борардик. Поччам менга тулки ушлашни кўрсатмоқчи бўлган, тезроқ бу антиқа овни кўриш учун ичим қизирди.

Овудан менга бир от топиб беришди. Қорақиз аммам эрталаб нонушта тайёрлади. Февраль ойи эди, чамамда. Биз поччам икковимиз икки от, олғир тозилар билан овга от-

ландик. Албатта, мен овга бораётганим учун хурсанд бўлиб, янги пальтомни кийиб олганман. Овга кетаётиб нега уни кийиб олганимни ҳозир ҳам тушунмайман. Одатда, овга бораётганда пўстин кийилади. Поччам тўн, мен эса драп пальтомни кийганча узун-қисқа бўлиб йўлга чиқдик. Овчиликда ҳам бир ўзимни кўрсатиб, мақтангим келган бўлса ажаб эмас.

Тўқай оралаб узоқ юрдик. Сўнгра тоғу тош, қирлар бошланди. Хаёлимда Қозоғистон далаларидан ўтгандек эдик. Далада ёвшан кўп ўсар экан. Биз билан бирга овга чиққан тўрт този гоҳида улоқиб олдинга кетиб қолар, гоҳида эса орқада қолиб, ис оларди.

Тонг оқариб келарди. Биз из қувар эдик.

— Мана, мана буларни қара! Излар мана бу ёққа кетган. Анави қорли дара томонга борамиз. Тулкилар ўша тепанинг нари ёғида бўлиши керак, — деб гапириб келарди поччам.

Дарвоқе, тулкиларнинг изи қорда аниқ кўриниб турарди. Тулки — узун қуйруғи пахмайган, ўта қув жонивор бўлади. Тозилар уларнинг ҳидини олиб, ўша томонга отилди. Уларнинг орқасидан биз ҳам отга қамчи босдик.

Шу пайт поччам менга қараб қичқирди:

— Сен шу ерда тур! Нариги майдондаги жангалларни кўрдингми? Ҳозир тулкини итлар қувлайди. У эса ўша жангални кўзлаб қочади. Сенинг вазифанг — тулкини шу тиканларнинг остига киритмаслик. Киргизиб юборсанг, иш тамом, ушлолмаймиз!

У шундай деб отини чоптириб кетди.

Айнан поччамнинг айтганлари бўлди. У тозилари билан тулкини қувалай бошлади. Мен бир ерда жавдираб кутиб туравердим. Тулки кенг далада иланг-биланг из қолдириб мен томонни кўзлаб келарди. Тўрт тарафим очиқ, ёйиқ дала. Бу ердан у ҳеч қайга қочиб қутула олмаслигига шубҳам йўқ. Итлар уни чарчатиб, охири таппа босгунга қадар кенг далада қувлашмачоқ давом этаверади.

Тулки ҳам жонини қутқармоқ учун панароқ жой ахтарарди. Кутилганидек, мен кўриқлаб турган жангалзорни кўзлаб югурди. Тиканли бутазорларга итлар оралай олмайди. Мен отда тулкини кутиб турибман.

Тулки тўппа-тўғри менга қараб чопиб келарди. Қандай фаройиб бир ҳолат. Тулки оппоқ қорнинг устида жонҳолат-

да қочар эди. Нақадар ажойиб манзара! Чўғдек чақнаган қип-қизил кўзлари, тикрайган қулоқлари, селкиллаган қуйруғи, узун танаси. Кўзларидан ўт чақнаб қорда мен томон сузиб келарди. Нима қилиб бўлса-да, мен уни тиканаклар остига киришига йўл қўймаслигим керак. Боядан бери мен шунинг учун бу ерда турибман...

Мен эсам ҳамма нарсани унутиб, бу бетакрор гўзалликка тикилганча, манзарадан ҳайратланиб, унга тўймай қараб турардим. Шум тулки мендан хавфсирашга ҳожат йўқлигини пайқаганга ўхшарди. Уни ёнидан, яқиндан кўрайин деб отдан сакраб тушдим. У югурганича кўз илғамас бир ҳаракат билан ёнимдан, икки-уч қадам наридан ўтиб, мен қачондан буён қўриқлаб турган тиканзор орасига кириб кетди. Шундан сўнг кўздан ғойиб бўлди.

Тозилар тулкини тута олмади; чорасиз ғингшиб, тиканакларга яқин йўлолмай, атрофида гир айланишарди, холос.

Шу тобда отининг бошини қўйиб, поччам ҳам етиб келди.

– Тулки қани? – деди энтикиб, нафаси бўғзига тикилганча.

– Тулкими? Тиканларнинг орасига кириб кетди, шекилли... – Аранг овозим чиқди.

– Ахир мен сени бу ерга нима учун қўйиб кетган эдим! Унинг йўлини тўсгин демадимми? Ҳе-е, тагин бу студент эмиш! Шаҳарлик! Пальтоси бор эмиш! Бир тулкини қайтара олмайди! Мохов! Сенинг шундай моховлигингни тулки ҳам билган! Итлар уни ўн чақирим қувлаган эди-я! Оқибати шу бўлди-ми?! Мен кимга ишонгандим-а? Шалпайган анқов! – У оғзига келган сўзлар билан мени ҳақоратлар, сўкинади. Охири айтмаган сўзи қолмади шекилли, отига миниб, итларни чақирди-да, жўнаб қолди.

Мен ўша ерда серрайганча туриб қолдим. Ҳозир эшитганим аччиқ-тизиқ гаплар этимдан ўтиб суягимга қадалган, ер билан бир бўлган эдим. Тулки эса кирган жойидан қайта чиқадиган эмасди.

Поччам тозиларини эргаштирганча отининг жиловини бурди. Менга қараб ҳам қўймади. Тарвузим қўлтиғимдан тушганча ғамгин ҳолда овулга қайтдим.

Ўшанда мен ҳақиқатан ҳам одам бўлмайман чоғи, деб ўйлаганман. Мендан болтага соп ҳам чиқмас экан-да, деган қарорга келганман. Шу нарсага ўзимни ишонтирган ҳам эдим. Бунинг устига, ҳаво ҳам бузилиб, осмонни қора булут қоплаб келарди. Адашмаслик учун эрта билан кетган йўлимизга тушиб олдим. Лопиллаб қор ёғаётган бўлса-да, излар ҳали билиниб турарди.

Уйга эртароқ етсам дея шошардим. Қор ёғиши борган сари кучаяр эди. Янги пальтомни қанчалик қоқиб силкитмайин қор унга сингийверар, ўзига сувни тортаверарди...

Эртаси куни қарасам, пальтом қийшайиб, қуриган кигизнинг бир парчасига ўхшаб буришиб, тарашадек қотиб қолибди.

ҲАҚИҚИЙ ИСМОИЛ

Ҳақиқий Исмоил деганим, бундан бир неча йил бурун қазо қилди. У озодликни ниҳоятда севган, тўғрилиқ учун жонини берадиган инсон эди. Еб-ичиб, айқириб юришни ҳамма нарсадан ортиқ кўрарди. Ўзи ҳеч кимдан тап тортмас, жасур бўлганидан ҳар қандай одам билан тираша олар, кези келса муштлашишдан ҳам қайтмас эди.

Ундан олдин ҳам овулимизда урушдан қочган эски дезертирлар бўлар эди. Унинг нима учун урушдан қочганини билмайман, бироқ битта шериги билан фронтга бормаи яшириниб юргани бор гап эди. Исмоилнинг қочиб, тоғу тошларда беркиниб юрганини бола чоғим кўп эшитардим. Одамлар бўлса, эркакларнинг бари фронтга кетса-ю, бу Исмоил жонини сақлаб қочиб юрибди! Унинг жони жон, бошқаларники савил қолганми, деб очиқ-ойдин ғийбат қилишарди.

Рост, кейин Исмоилдан бошқа қочоқлар ҳам чиқди. Улардан иккитасига Грознийга чўчка ортиб бораётиб Кичик ошувдаги тегирмончининг уйида дуч келганман.

Бир неча ҳикоядан кейин ёзган илк қиссам “Юзма-юз” деб аталган. Бу қиссани Москвада ўқиб юрганимда ёзганман. Олий Адабиёт курсида таҳсил кўрганман. Ижодимнинг энг яхши маҳсулларида бўлган “Жамила” ҳам ўша талабалик йилларимда ёзилган.

Қирғиз адабиётчиси, танқидчи Кенешбек Асаналиевга мен юқори баҳо бераман. “Кассандра тамғаси” номли кейинги асарим ҳақида яхши мақола ёзди. Мен у билан дўстона

муносабатдаман. Тез-тез кўришиб, ижод ҳақида фикр ал-
машиб тураммиз. Кенешбек билан бўлган бундай учрашув-
ларим ғоят фойдали бўлиб, мени ижодга ундайди.

Ўша “Юзма-юз” қиссаси ёзилганда Кенешбек Асаналиев
ҳам Москвада яшар эди. Энди қўлдан чиқиб, сиёҳи қури-
маган қиссамни кимгадир ўқитиб, фикрини эшитгим ке-
ларди. Бироқ, қисса қирғизча ёзилган эди. Москвада уни
кимга ўқитаман ёки қандай ўқиб бераман?

Кенешбекка телефон қилиб, муаммони тушунтирдим.
“Москва” меҳмонхонаси ёнида учрашишга келишдик.
Кўришгач, холироқ жой излаб меҳмонхонага кирдик. Чет-
роқдан бир жой топиб, биримиз курсига, иккинчимиз ди-
ванга ўтирдик. Мен ўтирар-ўтирмас қирғиз тилида ёзилган
қиссани шариллатиб ўқий бошладим.

Икки соатча тинмай ўқидим. Кенешбек мутолаа жараё-
нида бир марта ҳам тўхтатмади. Мижжа қоқмай, воқеага
шўнғиб, тинглаб ўтирди. Ўқиб бўлганимда қисса яхши чиқ-
қанини айтиб, мақтаб кетди. Бир маҳал кутилмаганда:

– Ўша Исмоил чиндан ҳам борми? – деб сўраб қолса-чи!
Менинг тилим калимага келмас эди...

...Исмоил ролини яхши ижро этган Арсен Умаралиев
қахрамон ҳолатини жуда маъноли бера олган. У томоша
ўртасида бўғзи йиртилгудек бўлиб, саҳнадан залга отилиб
тушади. Уришаётганларни ажратишга ҳаракат қилади:

“У – менман!” деб бор овозда ҳайқиради. “Исмоил –
менман! Сизнинг овулингизданман! Ёқалашишни тўхтатин-
глар! Ҳеч кимнинг мени айблашга-да, қарғашга-да ҳаққи
йўқ! Ҳозир мен сизларга ўзим тўғримда айтиб бераман!” У
шундай деб яна саҳнага сакраб чиқади. Бақириб, ўкириб,
ўзининг Исмоил эканини, фронтдан қочишига нима са-
баб бўлганини одамларга тушунтира бошлайди. Сўйлайве-
ради, сўйлайверади. Охири томошабинларга ўзининг мо-
нологини айтади: “Мен – Исмоилман! Ҳозир Сибирда,
қамоқда ётибман! Қайта озодликка чиқиб, ватанимга қай-
тиб сизларни, яқинларимни, туғишганларимни, овулдош-
ларимни бағримга босиб қучоқлагим келади! Барча қилган
ишларимга ўкиниб, ҳар куни йиғлайман!..”

Колхоз клубидагилар уни узоқ олқишлайди. Исмоил жазо
муддатини ўтаб, туғилган овулига қайтиб келганида унга
бўлган воқеаларни айтиб беришади.

Исмоилнинг Сибирдан қайтиб келгани ҳақидаги хабарни мен ҳам эшитганман.

Уруш йилларида овулда хатчи, солиқчи бўлиб ишлаб юрганим, унинг қисматдошини китобимга бош қаҳрамон қилганим, сўнгра номдор ёзувчи бўлиб кетганим ҳақида Исмоилнинг прототипига айтиб беришади. У эса суҳбатдошларига: “Ёзувчидан розиман. Мени Шакардан бошқа жойда ҳеч ким танимас эди. Юртдош ёзувчининг шарофати билан мен ҳақимда ёзилган китоб турли тилларга таржима қилиниб, дунёга танилдим”, деб хурсанд бўлибди.

Ҳатто у менга хат ҳам йўллаган эди. Хатида: “Қочқин бўлиб юрганим тўғрисида китоб ёзибсан. Икки ўғлим ҳозир армия сафида хизмат қилмоқда. Бири ҳарбий-денгиз флотида, иккинчиси ҳам ўша ёқда бўлса керак. Икки ўғлим аскар. Тушундингми? Энди ҳаётим изга тушиб кетди”, деб икки ўғлининг суратини ҳам конвертга солиб юборибди.

Мана, мен кўриб-билган асл Исмоил шу эди...

Қиссани ўқиганлар қочоқнинг аёли Саида дастлаб куёвига ёрдам бериб, унга ичи ачиб, оғзидаги овқатини унга элтиб берганини, кейин қўшни аёлнинг тўрт нафар боласини чиядек чирқиратиб, уйини ўғирлаб кетгани учун Исмоилдан нафратланиб, уни яширинган ғорда ушлаб берганда Исмоил билан юзма-юз келганини яхши билишади. Ўқувчи бу сюжетда ўзимнинг машаққатли болалигимда бошимдан кечирган воқеаларни Саида билан Исмоилнинг образи орқали тасвирлаганимни энди тушунар деб ўйлайман.

ЖЕРС БУҚАСИ ЁКИ ДОВОНДАГИ МУҲАББАТ

Институтни битирганимдан сўнг Қирғизистон Чорвачилик илмий-тадқиқот институтига қарашли наслчилик заводида зоотехник бўлиб ишлай бошладим.

Ўша пайтда “Сарвқомат дилбарим” номли қиссамни ёзганман.

Институтга қарашли илмий экспериментал фермамизнинг қарамоғида алоҳида сақланадиган, яхши сут берадиган юздан ошиқ наслдор сигир бор эди. Бу фермада илмий изланиш амалиётга татбиқ этиларди. Сут етиштириш бўйича республикада олдинги қаторда турар эдик. Ўша пайтда мен гўё “меҳнат фахрийси” мақомига эга эдим. Ишимга

боғлиқ битта тажрибани амалга оширмоқ ниятида юрардим. Англиянинг жанубидаги энг катта Жерс оролида етиштирилган Жерс соғин сигири ўзининг серсутлиги билан бутун дунёга машҳурлигини яхши билардим. Сарик, ўзига хос хусусиятлари бор бу сигир сутининг ёғлилик даражаси ҳам юқори эди. Оддий сигир сутининг ёғлилик даражаси 3,5 бўлса, уники 5,6 фоиз эди. Мен ўзимизнинг қўтослар билан ўзга қитъадаги Жерс қорамолларини чапиштириб, икковининг ўртасидаги бир наслни яратмоқчи эдим. Бу ниятимни амалга оширмоқ учун катталарга ўз фикр-мулоҳазаларимни айтгандим. Институт раҳбарияти менинг таклифимни қабул қилиб, талабларим бажо келтирилишини билдирди.

Жерс буқасини олиб келиш учун Ленинградга, ундан Гатчинага бордим. Гатчина инқилобга қадар Россия подшолари оила аъзоларининг қароргоҳи саналарди. Иккинчи жаҳон уруши даврида зотли молларнинг барчаси шу ерга тўпланиб асралган ва бошқа жойларга тарқатилган. Мен олмоқчи бўлган зот турли қийинчиликларга чидамли, ҳар қандай оғир шароитга кўниқиб кетадиган, энг муҳими — совуққа чидамли эди. Бизнинг қўтослар эса қорли ва музли жойларда яшаб, тоғли иқлимга обдан мослашиб кетган. Менинг экспериментимдан кўзланган асосий мақсад — сутлилиги ва ёғлилиги юқори бир зотни яратмоқ эди.

Қўтослар Қирғизистон, Тожикистон ва Афғонистонда тарқалган бўлиб, бу ерларнинг оғир географик иқлим шароитида яшаса-да, бироқ бир нуқсони бор эди — сути оз эди.

Шундай қилиб, Жерс буқасини мол юклашга мослаштирилган вагонга ортиб, Қирғизистонга олиб жўнадик.

Ўн кун йўл юриб, кўзлаган манзилимиз — Жамбулга етиб келдик. У ерда бизни иззат-ҳурмат билан кутиб олишди. Ундан институтнинг фермасига олиб бордик. Энди бошқа бир ташвиш — бояги олиб келган буқадан қочириш учун камида ўн-ўн бешта ғунажин қўтос керак эди. Буларни олиб келгандагина экспериментни бошлашим мумкин бўларди.

Қўтос бизда йўқ эди. Шунинг учун икки КамАЗ автомашинаси билан Тянь-Шанни кўзлаб йўлга чиқдик. У пайтда Тянь-Шань йўли бошқача, довон ошуви ҳозиргидай эмас, тик ва хатарли, бурумлари кўп, ундан ташқари, ўта хавфли эди. Бугунгидай тош тўшалган, асфальтланган йўллар қайда... Ўша йўлда мен илк бор тиркагич судраган КамАЗни кўрганман. Ўшанда у Хитойга кетаётганди.

Йўлимиз олис бўлганидан довондаги бир манзилда тунаб қолдик. Тунашга тўхтаган уйимиз ўта ночор, йўл ёқасида, ўтган-кетган йўловчиларга хизмат кўрсатиш учун қўл учида солинган бир бошпана эди. Кирганимизда бир аёл чироқ ёқиб, жой солиб берди.

Катта бўлманинг ичига бир нечта каравот қўйилганди. Уларнинг кўпи бўш эди. Бир бурчакда оёғида туролмайдиган икки ҳайдовчи чайқалишиб, маст-аласт ўтиришарди. Менинг ётар жойим уларнинг ёнида эди. Буларнинг бири ўша тиркагичли КаМАЗнинг шофёри экан. Мени кўзларига илмай, ўзаро лақиллашиб ётишарди. Истасам-истамасам уларнинг гапини тингламоққа мажбур эдим.

– Ўша ошувнинг ёнида мен яхши кўрган аёл яшайди. Бироқ, у менга қиё ҳам боқмайди, – деб бири иккинчисига ўзининг дардини тўкиб солиб, бошидан ўтган севги ҳикоясини айтиб берди.

Бояги тиркагичли КаМАЗнинг ҳайдовчиси деганим – шу одам эди. У ўзининг севгилисини унуга олмаганини, ҳар доим довонни ошганда ўша дилбарни бир кўришини, муҳаббат қандай бошланиб, қандай оловланиб турганини бир бошдан гапириб берди. Унинг бошидан ўтган ўша лаззатли, азобли ва армонли воқеалар менга қаттиқ таъсир этди...

Ҳа, мен ўшанда юксак тоғлар томон йўл олган оддий йўловчигина эдим. Тамоман бошқа бир мақсад билан кетаётгандим. Бироқ бу олис йўлда “Сарвқомат дилбарим”ни топиб, унга асос бўлган бир тақдирга дуч келгандим...

ЖАМИЛА БИЛАН ДОНИЁР

Москвадаги Олий Адабиёт курсида ўқиб юрган чоғларим “Жамила”ни ёзганман. Қисса ёзилган жой ҳам яхши эсимда. “Жамила” Тверь бульваридagi ётоғимизда қоғозга туширилган. Ўша уйнинг ёнидан деразага қараб ўтарканман, доимо 1956–58 йиллардаги талабалик ҳаётимнинг унутилмас иккинчи йилини хотирлайман.

Қиссани дастлаб “Садо” деб атагандим. Албатта, бу Жамила билан Дониёрнинг йўлда, аравада кетиб бораётиб, ҳис-туйғуларини тўлиб-тоширган сой шарқирашининг садоси эди.

Бугун радиоси, магнитофони бор машинага ўтириб қолганимизда давримизни ўша Жамилаларнинг вақтига со-

лиштириб кўраман. Одам йўлда кетаётиб истаган музикасини эшитса қандай яхши! Бироқ ҳозирда бу узук-юлуқ музикаларни тингласанг, ундан ё рок, ё поп ва ё эстрада деганларининг унсурлари эшитилади. Агар менинг суюкли Дониёрим ҳозирги даврда яшаса, рок-попга тўла автолар ичида севишиб-суюшганларга менчалик раҳми келиб, юраги ачимас эди.

Техника ривожининг фойдасиз томонлари ҳам йўқ эмас. Тайёр музика, кассета, дискетлар кишининг ички ҳис-туйғуларидан пайдо бўладиган, сеҳрли сиру синоатдангина яраладиган садоларни чеклаб, деярли йўқ қилиб юборади. Ўша тайёр радио ириллаб бораверса, йўловчиларнинг садоси чиқадиими?.. Бу ерда эса йўл юрган одамларнинг ўзлари хиргойи қилади. Соғинч, севги, фалсафий куй-қўшиқларни ўз ҳис-туйғуларидан, қалблари тубидаги дарду ҳасратларидан яратади. Бундай дақиқаларда қанчадан-қанча садо, қанчадан-қанча илоҳий ҳис-туйғулар қўзғалганини ким ҳисобга олиб ўтирибди дейсиз? Инсон туйғуларида улуғвор руҳий роҳат-фароғат, янгиланиш ва покланиш яшайди...

Ҳар нарсанинг ўз вақти, ўз замони бўлади. Дониёр учун йўл – ҳаёт қўшиғининг булоғи, чексиз, сўнмас муҳаббатни тўлқинлантириб турувчи чексиз садонинг чашмаси...

Албатта, бу асаримни ҳам ҳаётдан олиб ёзганман. Мен ижодимда ҳар доим Иккинчи жаҳон урушини эслатаман. Бу уруш фақат биз учун эмас, буткул инсоният учун ўта оғир ва даҳшатли йўқотиш, хотирадан кетмас воқеа бўлган. Бу уруш одамларга ўлим билан очарчилик олиб келган десак, унинг касофатини озайтирган бўламиз. Бу уруш ўша даврдаги одамларнинг одоб ва ахлоқига ҳам тажовуз этиб, асрлардан бери шаклланиб келган урф-одатлари, расм-русмларига ҳам чексиз зиён-заҳмат етказди.

Урушдан олдин куёвга чиққан келинчақлар эрлари ҳарбга кетиши билан эркин қушга айланиб қолмаган. Қиз турмушга чиққандан кейин ўша тушган жойидан охирадлиқ ўрин-ўчоқ олишга ҳақли. Агар умр йўлдоши фронтда ҳалок бўлиб, есир қолса қайноғалари уни куёвга бермасликка ҳаракат қиларди. Бунинг устига, болалик бўлса, ўзи ҳам ҳеч қаёққа кета олмас эди.

У пайтда оила ичида, жамиятда ёзилмаган қоидалар шундай бўлган. Бироқ касофат уруш азалий удумларни бузиб юборган ҳоллар ҳам учраб турарди. Қавм-қариндошла-

римиз ҳаётида рўй берган бир воқеа “Жамила”нинг ёзилишига сабаб бўлди.

Олисроқ қариндошларимизнинг икки ўғли биргаликда фронтга ҳарбий хизматга чақирилади. Уларнинг каттаси аскарликка олинишдан олдин энди уйланган эди. Қўққисдан уруш бошланиб қолади. У ёши етмасе-да армияга чақирилган. Асардаги Жамиланинг куёви ҳақида ҳаётдаги прототиби мана шу йигит эди. Бу икки ака-ука ҳам фронтдан қайтмайди.

Жамиланинг прототиби эса шоиртабиат ва кўркам келинчак эди. У шакарлик эмас, қўшни овулдан — кўксойлик. Бу ҳолат у қадар муҳим эмас. Бизнинг эл қўшни Қозоғистон билан ҳам қиз олиб, қиз беришади. Жамилани қайси овулдан мисол олганим ёдимда йўқ. Уруш вақтида ёш келиннинг ёмонотлиқ бўлмаслиги, унинг қайниларига сидқидилдан хизмат қилиши, куёвининг кўзига чўп солмай, тегишли расм-русмларга амал қилиб, ёрини кутмоғи керак эди.

“Келин” деган сўзнинг ўзи ҳам айтиб тургандай, “кел”, “бизга кел” деган маънони беради. Келин оилага кейин келган, хонадонга қўшилган янги одам. Бошқа оиладан келиб, янги оиладаги йигит билан бош қўшган қиз шу уйга, шу овулга келин бўлади. Келин келган жойидаги тартиб-интизомга бўйсунди, шунга яраша муомала қилади. У тортиниб, қимтиниб, бора-бора янги ҳаётга ўрганиб, эл орасига сингиб кетади.

Ўша пайтда бизнинг овулларга фронтнинг илк ярадорлари кела бошлаган. Бундан ташқари, немислар босиб олган ерлардаги эллар ҳам эвакуация қилинган эди.

1942—43 йилларда айрим элатлар Кавказдан биз ёқларга қувғин қилинган. Уларнинг кўпчилиги чеченлар, қорачайлар, черкеслар, болқорлар эди. Бу халқларнинг айримлари Сибирга, айримлари Ўрта Осиёга зўрлаб ҳайдалган. Бундай тадбирни совет раҳбарлари “Асл ота юртга қайтиш” деб изоҳлашган.

Шакарга тўп-тўп ярадорлар келар, улар Кўксой, Кировка, Грознийга ҳам оқиб келаётганди. Ораларида бир пайтлар болалар уйида тарбияланганлар ҳам бор эди. Дониёрнинг прототиби ўшандай ўспиринлардан бири. Янглишмасам, Қозоғистонда туғилган, болалар уйида улғайган одам бир ўспирин орқасидан эргашиб, муҳаббат майдонидаги

барча хатти-ҳаракати, гап-сўзларини кузатиб юрганини қайдан билсин? Унда мен ҳам унчалик кўзга ташланмаган, ҳеч ким эътибор бермайдиган кичкина бир бола эдим-да...

Бироқ ўзим истамаган ҳолда ўша икки қалб достонининг шоҳиди бўлиб қолдим. Гоҳида Дониёр Жамилани, гоҳида Жамила Дониёрни кутар эди. Иккови бирга юк аравага ўтириб, далага қараб кетишарди. Бепоён далада иккиси ҳар доим бирга юрарди.

Бир куни овулда қий-чув кўтарилиб қолди. Кўрибдиларки, бизнинг келин фронтдаги куёвини кутишдан бош тортиб, қайноғаларини ташлаб, “оқсоқ Дониёр” билан кечаси қочиб кетибди...

Бу янгиликни Қорақиз аммамдан эшитдим. У аччиқла-ниб уларни қораларди:

– Анчадан бери эру хотин бўлиб юришган экан-а?! Жувонмарглр!..

– Ҳалиям сизларнинг кўзларинг очилгани йўқми? – дедим мен ҳам.

Аммамнинг янада аччиғи чиқиб, менга қараб ўшқира кетди:

– Бу нима деган шармандагарчилик?! Эри бечора жон олиб-жон бериб фронтда урушиб юрса-ю, хотини уни кутмай қаердаги бир ёғочоёқ билан қочиб кетса?! Уруғимизнинг юзини ерга қаратди, шарманда! – У шундай деб менга яқинлашди. – Анавиларнинг алоқасидан хабаринг борга ўхшайдими дейман? Уларнинг тарафини олиб, бирга юрган экансан-да?! – деди.

Мен жавоб бера олмай қолдим.

Жамила билан Дониёр далада экинларга қарашарди. Гоҳида учовимиз бирга ишлаб қолардик.

– Тунов куни Дониёрни бозорда кўргандирсан? Балким ҳозир темир йўл станциясига боришаётгандир? Тургин-да, орқасидан тушиб, Жамилани топ! Уларга бу номаъқулчиликнинг оқибати ёмон бўлишини айт! Жамила орқага қайтсин! Уни биз кечирамиз! – дея бақирди аммам.

Мен уларни қувиб станциягача бордим. Уларни ўша ердан топдим. Қўл ушлашиб кетишарди. Орқаларидан бо-ришга уялдим. Хижолат чекканимдан нима дейишни ҳам унутган эдим.

Жамила мени пайқаб, уялиб турганимни ҳам кўрди.

– Нима бўлди? Сени орқамиздан юборишдими? – сўради у ҳайрон бўлиб.

– Ҳа, сени қайтсин дейишяпти, – дедим ерга қараб гулдираганча.

– Бекорга овора бўлма. Сизларни тушунаман... Бироқ энди мен орқага қайтмайман. Мен бу киши билан яшайман. У қаяққа борса, мен ҳам шу ёққа кетаман...

Ҳа, у шундай деб жавоб беради.

Келиб бу гапни аммамга айтдим. У аччиғига чидамай, Жамилани кечгача қарғаб юрди...

Бу қарғишлардан мен ҳам ўз насибамни олдим...

“Жамила” қиссаси чиққанда ўзимизнинг туппа-тузук ёзувчимиз бирдан унга ёпишиб қолди. Қиссани фирқа мажлисида, жамоатчилик кўз ўнгида ер билан яксон қилди. У ўзининг қиссага қўйган айбларида бадий ижодда маъно ва мазмун коммунистик партия сиёсатига уйғун бўлиши, социалистик реализмдан чекинмаслиги кераклиги, идеологиянинг бошқа талаблари ҳақида роса сафсата сотиб, охири оиланинг ажрашиши коммунистик ахлоқ принципларига катта зарба берувчи нарса эканини таъкидлади. Оила бирлиги, аҳиллиги партия ва жамиятнинг асосини ушлаб турган муҳим таянч эканини қайд этиб, ниҳоят, менинг қиссам ана шу ғояларга мос келмаган сюжет асосида ёзилганини “фош” этди...

У пайтда биров хотинини ташлаб кетса ёки ажралса, уриш-жанжал бўлмас эди. Агар эркак давлат идорасида ишласа, узоғи билан партиядан ўчирилиб, ишидан айрилди. Бадий ижодда жамиятдаги мана шундай ҳодисалар қаламга олинса, бундай кишиларни салбий қаҳрамон сифатида акс эттириш керак эди.

Қиссани ёзаётганда мен бундай муаммолар ҳақида мутлақо ўйламаганман. “Жамила” чоп этилиши билан ўз юртим ҳам, чет элларда ҳам катта қизиқиш уйғотди. Ҳамма ерда менинг қиссам ҳақида баҳс-мунозара бошланиб кетди. Ошнаоғайниларим, замондошларим менинг муваффақиятимни кўра олмай, узоқ қийналиб юришди. Улар ижодим ҳақида ўзларининг мустақил фикрларини айтмас, “классик” ёзувчиларимиз эса менга бемаъни ёрлиқ ёпиштиришга интиларди.

Ўшундай “классик”лардан бирининг дийдиёсини катта йиғинда ўз қулоғим билан эшитганман...

Вақти-вақти билан Ёзувчилар уюшмасида партия мажлиси ўтказиларди. Партиянинг измисиз ҳеч ким Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўла олмасди. Улар дастлаб партиёга аъзо бўлиб, сўнгра унинг тавсияси билан Ёзувчилар уюшмасига олинарди. Ёзувчиларнинг партия мажлисларида катта-катта давлат раҳбарлари қатнашарди. Улар меҳнаткаш халқни социализмга садоқат руҳида қандай қилиб тарбияламоқ зарур, улар учун қандай асарлар ёзиш керак, социалистик реализм методи бўйича ёзилган асарларни қандай танқид қилиш лозимлиги ҳақидаги масалаларни муҳокама қилишарди.

Ўшанда “классик”ларимиздан бири кутилмаганда минбарга чиқиб қолди. Мен жойимга миҳлангандек ўтирдим.

— Эрталабдан бери ёзувчиларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш ҳақида фикр алмашдик. Бироқ, улар хато йўлга тушиб, ўзларига янглиш пойдевор тиклаб, адабиётни булғаб ётсалар, уларни қайтиб тарбиялаймиз? Яқинда Иссиққўлга командировкага бориб келдим. Бир колхозда меҳнаткаш халқнинг далада қандай ишлаётганини кўриб, улар билан фикр алмашиб, яқиндан танишмоқчи эдим. Шу мақсадда йўлда кетаётсам, орқамдан бир от-аравали киши келиб қолди. Мен унга йўл бўшатдим. У эса отнинг жоловини тортиб тўхтади. Аравага яхши отлар қўшилган эди. Колхоз раҳбарларидан бири эканини дарров сездим. У менга: “Эй, бек ака, қаёққа боряпсан?” деди. Мен бўлсам: “Колхоз меҳнатчиларининг ҳаёти билан яқиндан танишув учун дала шийпонига боряпман”, дедим. “А-а, мен сизни энди танидим. Сиз ўша фалончи деган атоқли ёзувчи эмасмисиз?” Мен: “Ўшанинг ўзиман”, дедим. “Аравага ўтиринг! Истаган ерингизга олиб бораман. Нимани хоҳласангиз, кўрсатаман”, дегандан сўнг аравакашнинг ёнига ўтирдим. Бир маҳал у менга қараб: “Сиз ёзувчи Айтматовни танийсизми?” деб қолди. “Албатта, танийман”, дедим. “Ундай бўлса, унга менинг мана шу тўқмоқларимни айтиб қўйсангиз!” деди. “Нимани?” десам, у айтди: “Жамила ҳақида нималарнидир валдирабди! Эри фронтда юрса, бошқа биров билан қочиб кетармиш! Шунақа китоб ёзиш мумкинми?! Мана, халқнинг фикри шундай!” — дея сўзини тугатди “классик” ёзувчимиз. — “Мен элдан эшитганларимнигина сизга айтяпман. Мана, ўша ёзувчи ҳозир биз билан бирга шу ерда. Хайрият-

ки, қўлимда қамчи йўқ. “Жамила” учун ейдиган таёғини ҳозироқ мендан олар эди!” дея сўзини тамомлади.

Юрагимни ўртаган бундай сўзларни эшитиб, нима қиларимни билмай, иложсиз типлаб ўтирдим. Тўпланганларнинг бари менга қараб масхараомуз кулишарди. Айримлари мени турткилар, ҳатто чимчилашарди... Бошқа бирлари эса:

– Тўғри! Бундайларга фақат калтак керак! Элни бузган мана шулар! Буржуазиянинг таъсири бу! Халқ душманлари мана шулардан келиб чиқади! – дея қийқиришарди.

Уларга жавоб бермай, ноилож кулибгина қутулдим. Бироқ, аслини олганда, бу воқеа бир умр юрагимда ўчмас доғ қолдирган...

Эълон қилингандан кейиноқ “Жамила”нинг баҳти эларо очилиб кетди. Қисса илк бор рус тилида Москвада, “Новый мир” журналида босилган. У пайтда журналнинг бош муҳаррири Александр Твардовский эди. Йигирманчи аср рус адабиётининг буюк вакили билан кўп йилларга чўзилган дўстлигим “Жамила”дан бошланган. Ўша пайтда у жамоатчиликнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлган инсон эди. Иттифоқ зиёлилари орасида демократияни тушунтиришга ҳаракат қилиб, СССР тоталитар тузумдан қутулиши керак деган ғояни илгари суриб, фикрида қатъий турган собит шахс эди. Твардовский ҳар қандай ижодий баҳсни, бадиий ижод намунасини ҳам асл баҳосини бериб, кейинги тақдирини ҳал этиб қўя қоларди.

Ўша даврнинг ғалати хусусияти шундан иборат эдики, ҳар қандай сиёсий ўзгаришни сўзсиз-садосиз маъқуллаб, қабул этиш керак эди. Шундан кейин бирор нарса ёзсанг, ҳеч қандай тўсиқларга дуч келмасдинг. Ёзувчини юқорида қўллаб турадиган каттароқ одами бўлса, жазо ҳам шунга яраша енгилроқ бўлар эди. Ўша пайтда ёзувчиларнинг тоталитар-буйруқбозлик тузумининг қурбони бўлиб қолмаслигим учун Твардовский каби обрў-эътиборли шахсларнинг қўйиб-пишганини эсламай бўладими?

“Жамила” ҳақидаги партия йиғилишларида, танқидий мақолаларда айтилган гапларга дуч келавериб, тузуккина тажриба тўплагандай бўлдим. Менга айтишларига қараганда, “Юзма-юз” қиссасининг қаршиликка учрамай, жамоатчилик тарафидан илиқ қабул қилиниши унинг Москвада “Октябрь” журналида русча чоп этилиши билан узвий

боғлиқдир. Бу журналнинг ўша пайтдаги бош муҳаррири Парфёнов эди. Агар адабий асар Москвада эълон қилинса, жамоатчилик миллий республикада унга ёрлиқ тақмасдан, ҳаммаси яхшидай, овозини чиқармай қабул қиларди.

Ўшанда қочқин Исмоил билан аёли Саиданинг фожиали тақдири ҳақида оғзига келган гапни айтган ўз юртдошим, қаламдошларим — “ўзингдан чиққан ётлар” бўлганига ҳайрон қолганман. Бироқ, бундай гап-сўзларни юрагимда сақлаб, кўнглимга яқин олганим йўқ.

Ҳа, айтгандай, “Юзма-юз” Қирғиз драма театрида сахналаштирилиб, санъатнинг бошқа турига ўтганда ҳам қирғиз танқидчилари роса тепкилаган эди. “Бизнинг типик қаҳрамонларимиз, урушда ғалаба қозонган ботирларимиз қани? Ҳақиқий ботирлар, ўлмас-ўчмас жасорат кўрсатганлар қани? Дезертирлар у пайтда дарров тугилиб, отиб юборилган! Бу Айтматов дегани қаердаги бир дезертирни фожиавий шахс сифатида тасвирлаб ўтирибди! Индамай, тўғри қилди деб ўтирсак, у шу одамни бизга қаҳрамон сифатида тиқиштиради. Агарда Айтматов шу гоёси билан ишини давом эттирса, антисовет фикр-мулоҳазалари билан бизни қаёққа олиб бораётганини яхшилаб, ҳозирдан ўйламоғимиз керак!” дейишарди.

Хайриятки, қисса Москвада нашр қилинган эди. Бу эса бизнинг ёзувчиларга бошқача таъсир этганди.

“Жамила” ўз йўлида кўп воқеаларга, қийинчиликларга йўлиқди. Худди тушдагидай каби “Новый мир” журналининг бош муҳаррири мени ўз кабинетига қабул қилди. Мен учун бу учрашув, бўлиб ўтган илиқ суҳбатлар, яқиндан танишув, ўй-фикрларимизнинг бир-бирига тўғри келиши умр бўйи эсдан чиқмас хотира бўлиб қолди. Шу учрашувимизда А.Твардовский менга қиссанинг “Садо” деб аталиши нотўғри эканини айтиб, бош қаҳрамон исми билан унга “Жамила” деб ном кўйишни таклиф этган. Ўшанда нима учун бундай қилиш кераклигини айтганми-айтмаганми, эсимда қолмаган. Бироқ қиссани “Жамила” деб аталишига жони-дилим билан рози бўлганман.

А.Твардовский ўшанда компартия деган муртад билан адабиёт орасида турган амалдорларнинг мустабид ўй-фикрларига қарши юриб, уни четлаб ўтиб, қандай стратегияда

ёзиш кераклигини менга яхшилаб, бошлаб қулоғимга қуйиб қўйган эди. Асарларимни ҳар доим икки тилда, рус ва қирғиз тилларида ёзиб, дастлаб Москвада русчасини бос-тириб қўйиб, жамоатчиликка шу тилда тарқатиш кераклигини маслаҳат берган. Москвадан бошқа жойлардаги парто-кратлар саллани ол, деса каллани олишларини ҳам у киши менга тушунтирган эди.

“Алвидо, Гулсари!”¹ қиссасини ёзганимда менга А.Твардовский айтган сўзларнинг нақадар ҳақлигига ишонч ҳосил қилганман. Шундай ақл ва стратегия билан ҳаракат қилмасам, менинг “Алвидо, Гулсари”м юлдуз кўрмай кетарди...

ИЧКИ ДУНЁ ҲАЙҚИРИҒИ

Яшаётган ҳаётимизнинг эгри-бугри йўлларида наридан-бери юриб, сўзларнинг қанчалик маъно ва мазмун касб этишига у қадар эътибор бермаймиз. Маълум вақт ўтиши билан қарашларимиз ўша эски замонда қолиб кетади. Давр билан бирга дунёқарашимиз ҳам ўзгариб, оқибатда қандай тажрибага эга бўлганимизни ҳам сезмай қоламиз.

Бироқ, ўтган вақт давомида аксарият кўрган-кечирганларимиз ёдимиздан чиқиб, унутилган бўлади. Бора-бора унутилган нарсалар тарих саҳифаларига кирмай, ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади. Балким, кечмиш ҳаётимиздаги қандайдир бир илиқ, ибратли хотираларни умр бўйи сақламоқ, қутлуғ ҳис-туйғуларнинг шаффофлигини асраб қолмоқлик учун ҳам тинмай курашмоқ керакдир. Вақт билан ақлнинг чегараси бор эмасми...

Болалик ва ёшлигимда сабоқ олганим – қирғиз халқ оғзаки адабиётидан абадул-абад қарздорман. Ҳар бир аймоқнинг ўзигагина хос бўлган урф-одатлари аксини топган оғзаки адабиётнинг шайдосиман. Ўз даврида халқ санъати одамларга куч-қудрат бахш этиб, умрларига сайқал берган. Кейин мен эл урф-одатлари, удумлари, қўшиқларидаги фалсафани, орзу-умидни, ишонч ва интилишни, мақсаду муддаони, табиат билан бўлган узвий боғланишни кашф этдим. Булар буюк бир чорлов ўлароқ, инсон ҳаётига маъно бахш этиб туради.

¹ Қирғизчада “Жониворим, Гулсарим” деб аталади (тарж. изоҳи).

“Экин эккандаги айтув” мен учун қандайдир бир сирли дуо, бугуннинг тили билан айтганда, манифест эди. Оталаримиз ўзларининг бу ёруғ дунёдаги вазифаларини ўша халқ сўзи орқали туйиб, тушунган бўлса керак. Мен учун боболар мероси доимо муқаддас ва табаррукдир.

Ҳозирги даврда майсанинг нон бўлганига қадар қилинган меҳнатини ким билади, ким ҳис эта олади? Ёки шу бир парча нонни етиштирмақ йўлида азоб чеккан инсон заҳматини ким қадрига етиб, ким баҳолай билади?

Ҳа, нон маълум бир қийматга эга бўлган неъмат. Дўконга ақчангни санаб бериб, пулга айирбош қилиб оласан. Бурунги қирғиз деҳқонининг экин эккандаги термасини эшитганда, унинг ўз касбини нақадар яхши кўришини англаб ҳайратга тушасан, унинг қанчалик тадбирли ва билимдон эканидан оғзинг очилади, биродар...

Довондан ошиш олдидаги ёки шамолга қарши айтиладиган халқ термаларида ҳам нақадар теран фалсафа акс этган. Бугунги ўқувчилар табиатнинг инсон руҳига бўлган таъсирини ҳисобга олмай, кунлик ҳаётимизнинг асл манбаи бўлган илоҳий хазинани оёқости қилиб, унга эътиборсиз қарашга ўрганиб қолди. Шунданми, улар кечмишдаги отабоболарнинг ақлу идрокида, иймону эътиқодида, фаҳму фаросатида нималар яшириниб ётгани билан ишлари бўлмаётган қолган кўринади...

ДЕҲҚОН ТЕРМАСИ

Мана, сепдим уч бошоқ
Илиқ ерга қўш қўшиб.
Бири етим-есирга,
Ғариб, мискинга бири.
Бу қўшим – оч-наҳорга,
Олисда умидворга.
Булар қурт-қумурсқага,
Буниси сўрамчига,
Буниси тиламчига,
Булар қушларнинг ҳақи.
Йўртиб юрган қуёндан
Қолгани сизга, менга.
Бобо деҳқон қўлласин,
Ҳар бир ишим ўнғласин.
Ишимни хўп биламан,
Хирмоним чош уяман.
Ариқлар кенгроқ чопилар,
Қўриқчи мудом топилар...
Тилагим катта бугун,
Ниятимни бер Эгам:
Бердим Бобо Деҳқонга!
Биринг мингга айлансин!..

Адабий-бадиий нашр

Чингиз Айтматов

БОЛАЛИГИМ

(Воқеий қисса)

Қирғизчадан Н.Оқбўтаев таржимаси

Муҳаррир *Ҳикоят Маҳмудова*
Бадиий муҳаррир *Анатолий Бобров*
Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*
Мусахҳиҳ *Фотима Ортиқова*
Компьютерда саҳифаловчи *Зилола Маннопова*

ИБ № 4596

Босишга 24.03.08 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 ¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. 4,20 шартли босма тобоқ. 4,5 нашр тобоғи. Адади 3000 нусха. 250 рақамли буюртма. 139–2007 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.
100128. Тошкент. Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

Бизнинг интернет манзилимиз: www.iptdgulom.uz

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИДА ЧОП ЭТИЛАЁТГАН АСАРЛАР

ШУҲРАТ

Бечасан тилсан беради

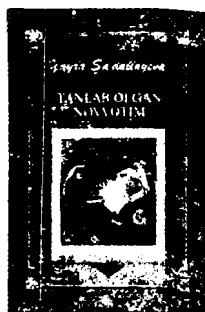
**Шуҳрат. «БЕМАЛОЛ ЯШАСАНГ
БЎЛАДИ».** Тўртликлар. 10 б.т. Тахминий
нусхаси 3000. Бичими 84x108 1/32.
7 Б муқова.

Атоқли адиб Шуҳратнинг адабий мероси халқимизнинг маънавий хазинасини бойитган асарлар жумласига киради. Хусусан, унинг 1970 йилларда битган тўртликларида Ватан, меҳр-муҳаббат, дўстлик ўзига хос йўсинда, самимий ва ҳаққоний ифода этилганки, уларни ўқиган китобхон узоқни кўра билган адибнинг мушоҳада, ўй-фикр ва фалсафий қарашларидан ҳайратга тушмасдан қолмайди.

**Абдусайд Кўчимов. «МУХАББАТ
БОҒЛАРИ».** Шеърлар. 15,0 б.т. Тахминий
нусхаси 3000. Бичими 70x90 1/32. 7 Б муқова.
Қатъий буюртма.

Ўзининг қатор шеърий ва насрий асарлари билан кенг китобхонлар назарига тушган шоирнинг ушбу тўпламига асосан Ватан, севги-муҳаббат, ёрга садоқат, ота-она ҳақидаги шеърлари киритилган, бу шеърлар Сиз азиз шеърият мухлисларини бефарқ қолдирмайди.

**Яйра Саъдуллаева. «ТАНЛАБ ОЛГАН
НОВВОТИМ».** Ҳикоялар. 4,0 б.т. Тахминий
нусхаси 3000. Бичими 84x108 1/32. Юмшоқ
муқова (лотин).

Адиба Яйра Саъдуллаева болалар кўнглидагини топиб ёзади. Тўпламга адибанинг ажойиб ҳикоялари киритилган.

Азиз Несин. «КУЗИМГА ИССИҚ КЎРИНАЯПСИЗ». Ҳажвий ҳикоялар. 7,0 б.т. Тахминий нусхаси 2000. Бичими 84 x 108 ¹/₃₂. Юмшоқ муқова.

Инсон ва жамият ҳаётида учраб турадиган турли кулгили воқеаларни ифодалаган турк адибининг ушбу тўпламидан жой олган ҳажвий ҳикоялари ифодасининг соддалиги, тилининг равонлиги, кулгига бойлиги билан ўқувчилар лабида табассум уйғотишига ишончимиз комил.

Борис Априлов. «ТУЛКИЧАНИНГ ҲАВОДАГИ САРГУЗАШТЛАРИ». Ҳикоялар. 6,0 б.т. Тахминий нусхаси 2000. Бичими 84x108 ¹/₃₂. Юмшоқ муқова (лотин).

Борис Априловнинг ушбу асари ўта қизиқарлилиги, саргузаштларга бойлиги билан болаларни ўзига мафтун этади. Катталар ҳам бу китобни ўқиб, ҳаётӣ-фалсафӣ ечимлар гувоҳи бўладилар. Шунинг учун бу асар дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган. Ўзбек тилида ўқувчиларга илк бора тақдим этилмоқда.

«ШАҲЗОДА ВА ТОЙЧОҚ». 3,0 б.т. Тахминий нусхаси 5000. Бичими 60x84¹/₁₆. Юмшоқ муқова (лотин).

Дунё халқлари эртаклари мавзу ва мазмун жиҳатидан бир-бирига ўхшаш. Ҳар бир эртақда ёвузлик устидан эзгуликнинг ғалаба қозониши тасвирланади. Бу эса, эртаксевар китобхонда тўғрилиқ, меҳнат-севарлик, одамийлик, мардлик, ҳалоллик кўникмалари шаклланишида катта ёрдам беради. Биз сизга тавсия этаётган «Шаҳзода ва тойчоқ» — туркман халқ эртаклари фарзандларингизни сеҳрли эртақлар мамлакатига чорлайди.